

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2022 (Ekim/October)

Murad Buhârî'nin Kur'ân Sözlüğünün Türkçe Bölümlerinin Özgünlüğü Meselesi*
The Issue of the Originality of Turkish Parts of Murād Bukhārī's Qur'ānic Dictionary

Numan ÇAKIR

Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı
Assistant Professor, Bayburt University, Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric
Türkiye

numancakir@bayburt.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-4729-6721>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 14/07/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 10/10/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2022

Atıf / Citation: Çakır, Numan. “Murad Buhârî'nin Kur'ân Sözlüğünün Türkçe Bölümlerinin Özgünlüğü Meselesi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Ekim/October 2020), 705-732.

<https://doi.org/10.31121/tader.1143904>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / Türkiye

* Murad Buhârî'nin *Câmi' u'l-müfredât* isimli Kur'ân sözlüğünün Türkçe bölümleri üzerinde çalışma yapılması hususunda beni teşvik eden muhterem hocam Prof. Dr. Halil İbrahim Şimşek'e teşekkür ediyorum.

Öz

Kur'ân sözlükleri; Kur'ân'da geçen harf, edat, kelime, kavram ve tabirleri belli bir tertibe göre bir araya getirip anlamlarını açıklayan eserlerdir. Kur'ân sözlüklerinin ilk örnekleri, Garîbü'l-Kur'ân türü eserlerdir. İlk zamanlarda az sayıdaki garîb kelimenin anlamını ele alan garîbü'l-Kur'ân eserleri, zamanla gelişerek Kur'ân'daki kelimelerin büyük kısmının anlamını inceleyen Kur'ân sözlüklerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Günümüze kadar birçok Kur'ân sözlüğü telif edilmiştir. Nakşibendî tarikatının Müceddidiyye kolunu 17. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'ya taşıyan ilk sûfi olarak tanınan Murad Buhârî (ö. 1132/1720) de *Câmi 'u'l-müfredât* adlı hacimli bir Kur'ân sözlüğü kaleme almıştır. Aynı zamanda bir Kur'ân fihristi olan bu eser, kelimelerin anlamlarının ayrı bölümler halinde önce Arapça, ardından Farsça, sonra da Türkçe olarak açıklanmasıyla diğer Kur'ân sözlüklerinden farklılık arz etmektedir. Ancak bu eserin Türkçe bölümleri, özgün olmayıp Mehmed b. Mustafa el-Vanî'nin (ö. 1000/1592) meşhur sözlüğü *Vankulu Lugatı*'ndan olduğu gibi aktarılarak yani intihal yapılmak suretiyle meydana getirilmiştir. Bu makalede genel olarak Kur'ân sözlüklerinin ortaya çıkışı ve Türkçe Kur'ân sözlükleri hakkında özet bilgi verildikten sonra Murad Buhârî'nin hayatı ve eserleri tanıtılmış; *Câmi 'u'l-müfredât*'ın tertibi, muhtevası ve diğer özellikleri üzerinde durulmuştur. Ardından *Câmi 'u'l-müfredât* ile *Vankulu Lugatı*'ndan alınan bazı kelimelerin anlamları karşılaştırılarak bu intihal vakası açık bir şekilde gösterilmeye gayret edilmiştir. Ayrıca Murad Buhârî'nin intihale tevessül etmesi ve *Vankulu Lugatı*'nı tercih etmesinin muhtemel nedenleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kur'ân Sözlüğü, Murad Buhârî, Câmi 'u'l-müfredât, İntihal.

Abstract

The Qur'anic dictionaries are works that combine the letters, prepositions, words, terms, and expressions found in the Qur'ân according to a specific order and show their meanings. The first samples of Qur'anic dictionaries are works of Gharîb al-Qur'ân. Early on, the books of Gharîb al-Qur'ân, which dealt with a small number of words, developed over time, which led to the emergence of Qur'anic dictionaries that dealt with all the words found in the Qur'ân and explained their meanings. Until today, different scholars wrote many Qur'anic dictionaries. Murâd Bukhârî (d. 1132/1720), who is recognized as the first Sufi to bring the Mujaddidiyya branch of the Naqshbandî sect to Anatolia, also wrote a Qur'anic dictionary called *Jâmi 'al-Mufradât*. In this book, which is also an index of the Qur'ân, the meanings of words are explained first in Arabic, then Persian, then Turkish in separate sections. This book differs from other Qur'anic dictionaries in this aspect. However, Murâd Bukhârî has taken the Turkish parts of this book from *Lughat-i Wānkūlī* through plagiarism. In this article, we briefly gave information about the emergence of Qur'anic dictionaries and then introduced the life and works of Murâd Bukhârî; we mentioned the features of *Jâmi 'al-Mufradât*. Then we tried to show this plagiarism case clearly by comparing the meanings of some words taken from *Jâmi 'al-Mufradât* and *Lughat-i Wānkūlī*. We also endeavored to identify the possible reasons why Murâd Bukhârî resorted to plagiarism and why he preferred the *Lughat-i Wānkūlī*.

Keywords: Exegesis, Qur'anic Dictionary, Murâd Bukhârî, Jâmi 'al-Mufradât, Plagiarism.

Giriş

Sözlükler, bir dildeki kelimelerin büyük bölümünü veya belli kısmını alfabetik veya konularına göre sıralayarak anlamlarını açıklayan eserlerdir.¹ Kelimelerin anlamlarını göstermek amacıyla hemen her dilde hacmi, muhtevası, yöntemi ve işlevi farklı sözlükler hazırlanmıştır.² İslam tarihinde sözlükle ilgili çalışmalar, Kur'ân'ı ve hadisleri anlama gayretleriyle başlamıştır.³ Zira Kur'ân'da ve hadislerde geçen garîb kelimelerin anlamları ilk dönemden itibaren merak edilmiş ve Kur'ân'la ilgili telif edilen ilk eser türlerinden biri, garîbü'l-Kur'ân

¹ Ahmed Abdülgafûr Attâr, “el-Me'âcim”, *eş-Şihâh: Tâci'ul-lüga ve şihâhu'l-'Arabîyye*, mlf. İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1399/1979), 1/38.

² Ahmed Muhammed Ma'tûk, *el-Haşîletü'l-lügavîyye* (Kuveyt: Âlemü'l-Ma'rife, 1417/1996), 223.

³ M. Selim İpek, “Kur'ân'a Yönelik Yapılan Lügat (Sözlük) Çalışmaları”, *Ekev Akademi Dergisi* 53 (Güz 2012), 48; Mustafa Karagöz, *Sözlükbilim ve Tefsir -Tehzîbü'l-Lüga-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 27-28.

eserleri olmuştur. Garibü'l-Kur'ân eserleri, Kur'ân sözlüklerinin ilk örnekleri sayılmıştır. Önceleri az sayıda kelimenin anlamını ele alan garibü'l-Kur'ân eserleri, zamanla gelişerek Kur'ân'daki kelimelerin büyük kısmının anlamını inceleyen Kur'ân sözlüklerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. *Lugatü'l-Kur'ân*, *müfredâtü'l-Kur'ân*, *mu'cemü'l-Kur'ân*, *lisânü'l-Kur'ân*, *kâmûsu'l-Kur'ân* ve *kelimâtü'l-Kur'ân*⁴ gibi unvanlarla anılan Kur'ân sözlükleri; Kur'ân'da geçen harf, edat, kelime, kavram ve tabirleri belli bir tertibe göre sıralayarak anlamlarını açıklayan eserlerdir.⁵

Kur'ân sözlükleriyle ilgili ilk faaliyetler, Hz. Peygamber'in Kur'ân'daki bazı garib kelimelerin anlamıyla ilgili yaptığı açıklamalar ve sahâbîlerin bu kelimelerin anlamı hakkında ona sordukları sorulara verdiği cevaplar sayılabilir.⁶ Ancak Hz. Peygamber, kelimelerin anlamlarından ziyade âyetlerdeki genel hükümleri ve ahlaki ilkeleri açıkladığı için⁷ onun garib kelimelerin anlamlarına dair yaptığı açıklamalar oldukça azdır. Kur'ân'daki garib kelimelerin anlamlarının tespit edilmesiyle ilgili çalışmalar sahâbe döneminde de devam etmiş; garib kelimelere verilen anlamları teyit etmek için Arap şiirinden şahit gösterme, bu dönemden itibaren başlamıştır. Kur'ân'daki garib kelimelerle ilgili İbn Abbâs'tan (ö. 68/687-88) nakledilenler, onun öğrencileri tarafından bir araya getirilmiş ve onun bazı nüshaları son zamanlarda tahkik edilerek neşredilmiştir.⁸ Bu eserde 700 kadar garib kelimenin anlamı müteradifleriyle veya bir iki kelimeyle açıklanmış; onların hangi lehçe veya dilden olduğu belirtilmiştir. Arapça ilk sözlük olarak kabul edilen⁹ bu eser, Kur'ân sözlüklerinin de ilk örneği sayılabilir. Yine Hâricîlerin reisi Nâfi' b. Ezrak'ın (ö. 65/685) Kur'ân'da geçen 200 küsur garib kelimenin anlamıyla ilgili sorduğu sorulara İbn Abbâs'ın Câhiliye şiirinden şahit göstererek verdiği cevaplar, *Mesâ'ilü Nâfi' b. el-Ezrak* adıyla derlenmiştir.¹⁰ Ayrıca İbn Abbâs'a nispet edilen *Sahîfetü Alî b. Ebî Talha* adlı eserde de çoğunlukla Kur'ân'daki garib kelimeler açıklanmıştır. Bu eserlerin İbn Abbâs'a nispeti sahih ise Kur'ân sözlükleriyle ilgili çalışmaların öncüsünün İbn Abbâs olduğu söylenebilir.¹¹

⁴ Ahmet Bulut, "Kur'ân'a Dair Eserler -I-", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1992), 130; Abdülcilil Bilgin, "Son Dönemlerde Yazılan Kelimâtü'l-Kur'ân Türü Eserler: Yöntem, Amaç, İmkân ve Sınırları", *Ekev Akademi Dergisi* 46 (Kış 2011), 186; Abdülhamit Birişik, "Ulûmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/135.

⁵ Birişik, "Ulûmü'l-Kur'ân", 42/135.

⁶ İsmail Durmuş, "Sözlük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/398.

⁷ Bulut, "Kur'ân'a Dair Eserler -I-", 132; İsmail Cerrahoğlu, "Garibü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/380.

⁸ Nitekim onun Dımaşk Dâru'l-Kütübî'z-Zâhiriyye'de 299 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshası Selâhaddîn el-Müneccid tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır. bk. *Kitâbu'l-luğât fi'l-Kur'ân*, thk. Selâhaddîn el-Müneccid (Kâhire: Matbatü'r-Risâle, 1365/1946). Yine onun Süleymaniye Kütüphanesi'nde Esad Efendi koleksiyonunda 91/3 ve Atıf Efendi Kütüphanesi'nde 2815/8 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshaları üzerine Ahmet Bulut tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. bk. Ahmet Bulut, *Abd Allah bin Abbas: Hayatı, Çalışmaları ve İntikali ile Garib al-Kur'an'ın Tenkitli Metni* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1976).

⁹ Cemal Muhtar, "İslâm'da Sözlük Çalışmaları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1985), 366.

¹⁰ Âişe Abdurrahmân bnt. eş-Şâti', *el-İ'câzül-beyânü li'l-Kur'ân ve Mesâ'ilü (Nâfi') İbni'l-Ezrak* (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 289-597. Ayrıca bk. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmü'l-Kur'ân* (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1422/2002), 1/383-416; Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cemü garibi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru İhyâ'ü'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1950), 234-291.

¹¹ Muhammed Abay, *Haberzade'nin "Minhacü'l-Beyan" Adlı Kur'ân Sözlüğünün Tabkiki (Dad Harfine Kadar)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 9.

2./8. asırda garîbü'l-Kur'ân müstakil bir telif türü haline geldikten sonra bu alandaki eserler çoğalmaya başlamıştır. Özellikle Arap olmayanların İslâm'a girmesiyle birlikte bu eserlerin muhtevaları zenginleştiği gibi sayıları da artmıştır.¹² Daha sonraları sayılamayacak kadar müellif bu türde eser telif etmiştir.¹³

4./10. yüzyıla kadar telif olunmuş garîbü'l-Kur'ân eserlerinde ele alınan kelimeler mushaftaki sırasına göre dizilirken Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî (ö. 330/941), *Nüzhetü'l-kulûb fî tefsîri garîbi'l-Kur'âni'l-'Azîz* adlı eserinde ilk defa garîb kelimeleri Kur'ân'da geçtiği kalıpla ele alarak ilk harflerine göre alfabetik olarak sıralamıştır. İlk harfleri aynı olan kelimeleri meftûh, mazmûm ve mecrûr olanlar şeklinde harekelerine göre sıraya koymuş; aynı harf ve harekeyle başlayan kelimeleri ise genelde mushaftaki sırasına göre dizmiştir.¹⁴

Tam bir Kur'ân sözlüğü sayılabilecek ilk eser ise Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 5./9. yüzyılın ilk çeyreği) *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*'ıdır. Garîbü'l-Kur'ân eserlerinin en güzeli kabul edilen¹⁵ ve çok rağbet gören *Müfredât*, benzerlerinden birçok yönden farklılık gösterir. Diğer garîbü'l-Kur'ân eserlerinde kelimeler genelde mushaftaki sırasına göre dizildiği halde *Müfredât*'ta kelimeler kök harflerine göre alfabetik sıralanmıştır. Öbür garîbü'l-Kur'ân kitaplarında az sayıda kelime incelenmişken *Müfredât*'ta Kur'ân'daki kelimelerin neredeyse tamamı ele alınmıştır. Yine diğer garîbü'l-Kur'ân eserlerinde garîb kelimelerin anlamları kısaca açıklanmışken *Müfredât*'ta çoğu kelimenin hakiki ve mecâzî anlamı belirtilmiş; bazı kelimelerin içinde yer aldığı âyetin bağlamına göre hangi anlama geldiği gösterilmiştir. Ayrıca öteki eserlerde âyet ve hadislerden fazla şahit getirilmediği halde *Müfredât*'ta âyet, hadis, şiir ve Arapların sözlerinden birçok şahit getirilmiştir. Bu özellikleriyle *Müfredât*, garîbü'l-Kur'ân türünü aşan mükemmel bir Kur'ân sözlüğü modeli ortaya koymuştur.¹⁶

Klasik dönem için belirtmek gerekirse Arapça Kur'ân sözlüklerinin en hacimlişi Semîn el-Halebî'nin (ö. 756/1303) *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrâfi'l-elfâz* isimli eseridir. Semîn el-Halebî, bu eserinde tertip ve metod bakımından *Müfredât*'ı izlemiş ve onun eksik bıraktığını düşündüğü yönleri tamamlamaya çalışmıştır. *Umdetü'l-huffâz*, Kur'ân sözlüklerinin en mükemmeli olarak nitelenmesine rağmen *Müfredât*'ın eriştiği şöhreti yakalayamamıştır.¹⁷

¹² Yûsuf Abdurrahmân el-Mar'aşlı, "et-Ta'rif bi ilmi garîbi'l-Kur'ân", *el-'Umde fî garîbi'l-Kur'ân*, mlf. Ebû Muhammed Mekî b. Ebî Tâlib el-Kaysî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981), 17; Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'ân", 13/379-380.

¹³ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/353. Bu alandaki diğer eserler için bk. Ali Bulut, "Kur'an Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12-13 (2001), 399-401.

¹⁴ İsmail Cerrahoğlu, "Sicistânî, Muhammed b. Uzeyz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/145.

¹⁵ Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burbân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422/2001), 1/365; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/353.

¹⁶ Ömer Kara, "el-Müfredât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/504; Ömer Kara, "Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir İlim Adamı: Râgıb el-İsfahânî", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2012), 127.

¹⁷ Muhammed Abay, "Hâherzâde'nin Minhâcü'l-Beyân'ı Çerçevesinde Osmanlı'da Kur'an Sözlükçülüğü", *Sabn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVIII. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat vd. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 88-89.

Türkçe Kur'ân sözlüklerine gelince, bu alanda telif edilmiş eserler azdır. Abdülâtîf b. Melek (ö. 821/1418'den sonra) tarafından 795/1392 yılında kaleme alınan manzum *Firişteoğlu Lugatı*, genel bir Arapça-Türkçe sözlük olduğu halde onda anlamı ele alınan kelimelerin çoğu Kur'ân'da geçtiği için Türkçe Kur'ân sözlüklerinin ilki sayılmıştır. İbn Melek'in torunu için kaleme aldığı bu sözlük, 22 kıt'a ve 269 beyitten ibarettir. En eski Arapça-Türkçe sözlüklerden biri olan bu eserde 1528 Arapça kelimenin Türkçe anlamı gösterilmiştir. Onda kelimelerin dizilişinde hiçbir tertibin gözetilmemesi, aranan kelimeyi bulmayı zorlaştırmaktadır.¹⁸

Bazıları ise ilk Türkçe Kur'ân sözlüğü olarak İbn Melek'in kardeşi veya oğlu Abdülmecîd Firişteoğlu (ö. 864/1459-1460) tarafından kaleme alınan *Lugat-ı Kânûn-ı İlahî* adlı eseri kabul etmişlerdir. Zira onda anlamı açıklanan kelimelerin tamamı Kur'ân'da geçmektedir. 854/1450 yılında telif olunan bu eserde müellifin belirttiğine göre Kur'ân'da geçen 2300 kelime -fakat matbu nüshada 2249 kelime bulunmaktadır- ilk harflerine göre alfabetik sıralanarak Türkçe anlamları açıklanmış ve kelimelerin bu anlama geldiği âyetlerden biri, ilgili anlamdaki kullanıma örnek olarak getirilmiştir. Kelimeler kök harflerine göre değil; Kur'ân'da geçtiği kalıpla ele alınmıştır. Ancak bazen Kur'ân'da fiil olarak geçen kelimelerin mastar hali, çoğul olarak geçen kelimelerin müfret hali getirildiğinden ve kelimeler alfabetik dizilirken yalnızca ilk harfleri dikkate alındığından bir kelimeyi bulmak için birçok kelimeye bakmak gerekebilir.¹⁹

Türkçe Kur'ân sözlüğü olarak daha başka eserler de telif edilmiştir. Nitekim Çekmece vâizi Mustafa b. Muhammed'in (ö. 1050/1640) *Tefsîru müfredâti'l-Kur'ân* isimli bir Kur'ân sözlüğü hazırladığı ve bir nüshasının St. Petersburg Asya Müzesi'nde 926 arşiv numarasıyla kayıtlı olduğu söylenmiştir.²⁰ Murad Buhârî de *Câmi'u'l-müfredât* adlı bir Kur'ân sözlüğü kaleme almış olup sonraki sayfalarda bu eser tanıtılacaktır. Hahezâde İsmail Efendi (ö. 1160/1747'den sonra) de *Minhâcü'l-beyân fî tefsîri lügâti'l-Kur'ân* isimli kapsamlı bir Kur'ân sözlüğü telif etmiş ve 3265 kelimenin Türkçe anlamını göstermiştir.²¹ Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1313/1895) da Süleyman Tevfik'in *el-Beyân fî âyâti'l-Kur'ân* adlı Kur'ân tercümesinin sonunda *Luğat-ı Kur'âniyye Hakkında Lâhika-i Şerîfe* başlığıyla Kur'ân'da sık geçen 111 kelimeyi alfabetik sıralayıp anlamlarını açıkladığı muhtasar bir Kur'ân sözlüğü hazırlamıştır.²² Hasîrîzâde Elif Efendi (ö. 1927) de *en-Nûrû'l-furkân fî şerhi luğati'l-Kur'ân* isimli bir Kur'ân sözlüğü kaleme almıştır.²³

¹⁸ Mustafa Baktır, "İbn Melek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/175-176; Abay, "Hâhezâde'nin Minhâcü'l-Beyân'ı Çerçevesinde Osmanlı'da Kur'ân Sözlükçülüğü", 92.

¹⁹ Hüsamettin Aksu, "Firişteoğlu, Abdülmecîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/135; Abay, "Hâhezâde'nin Minhâcü'l-Beyân'ı Çerçevesinde Osmanlı'da Kur'ân Sözlükçülüğü", 91.

²⁰ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband* (Leiden: E. J. Brill, 1938), 2/652; Abay, *Haberzâde'nin "Minhâcü'l-Beyân" Adlı Kur'ân Sözlüğünün Tabkiki (Dad Harfine Kadar)*, 11-12.

²¹ Abay, "Hâhezâde'nin Minhâcü'l-Beyân'ı Çerçevesinde Osmanlı'da Kur'ân Sözlükçülüğü", 85-86. Bu sözlük üzerine Muhammed Abay bir doktora tezi hazırlayarak onun dad harfine kadarki bölümünü tahkik etmiştir. bk. a.mlf., *Haberzâde'nin "Minhâcü'l-Beyân" Adlı Kur'ân Sözlüğünün Tabkiki (Dad Harfine Kadar)*, 1-497.

²² Ahmed Cevdet Paşa, "Luğat-ı Kur'âniyye Hakkında Lâhika-i Şerîfe", *el-Beyân fî âyâti'l-Kur'ân*, mlf. Süleyman Tevfik (İstanbul: Maarif Kütüphaneleri, 1928), 1-15 (576. sayfadan sonra).

²³ Bu sözlük yakın zamanda yayımlanmıştır. bk. Hasîrîzâde Elif Efendi, *en-Nûrû'l-furkân fî şerhi luğati'l-Kur'ân*, haz. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014).

Kur'ân sözlükleri hakkında genel malumat verildikten sonra Murad Buhârî'nin *Câmi 'u'l-müfredât* adlı Kur'ân sözlüğünün tanıtımına geçmeden evvel bu eser ve müellifi hakkında daha önce yapılmış çalışmalardan bahsedeceğiz. Murad Buhârî'nin hayatı, tasavvufi görüşleri ve Eyüp'te ona tahsis edilen tekke hakkında çeşitli makale, bildiri ve tez çalışmaları yapılmıştır.²⁴ Onun *Câmi 'u'l-müfredât* isimli eseriyle ilgili ülkemizde müstakil bir araştırma yapılmamıştır; ancak Murad Buhârî'nin tasavvufi görüşleri hakkındaki bazı makale²⁵ ve tezlerde,²⁶ Kur'ân sözlükleriyle ilgili çalışmalarda²⁷ ve ansiklopedi maddelerinde²⁸ genel olarak tanıtılmıştır. Ülkemiz dışında ise 1999 yılında Mekke'de Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde Abdurrahmân b. Cemîl b. Abdurrahmân Kassâs tarafından bu eser üzerine *el-Kısmu'l-'Arabî min kitâbi Câmi 'i'l-müfredât* adlı bir doktora tezi hazırlanmış ve bu eserin Kur'ân fihristi ile Kur'ân sözlüğünün Arapça bölümleri dört cilt olarak tahkik edilmiştir.²⁹ Buna göre bu eser kısmen tahkik edilmiş olup kelimelerin anlamlarının Arapça ve Farsça açıklandığı bölümleri yazma halindedir. Ülkemizde yapılmış çalışmalardan bazısında *Câmi 'u'l-müfredât*'ın kendine mahsus tertibi yani onda ele alınan kelimelerin anlamlarının ayrı bölümler halinde üç dilde açıklanması yönüyle türünde ilk sayılabilecek bir eser olduğu söylenmiş ve onun tertip yöntemi açıklanmıştır.³⁰ Bu çalışmamızda ise *Câmi 'u'l-müfredât*'ın yazma nüshaları tespit edilerek onun tam ismi, ne zaman telif edildiği, telif edilme amacı ve tertip metodu ortaya konulacaktır. Daha sonra onun Türkçe bölümlerinin özgün olup olmadığı üzerinde genişçe durula-

²⁴ Murad Buhârî'nin tasavvufi görüşlerini ele alan makale ve bildirimler şunlardır: Mehmet Ünal - Aliye Yılmaz, "Muhammed Murâd-ı Buhârî ve 'Risâle-i Nakşibendiyye' Adlı Eseri", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/3 (Winter 2014), 1535-1549; Halil İbrahim Şimşek, "Nakşibendî-Müceddidiliğin Anadolu'ya Taşınmasında Köprü Bir Şahsiyet Olarak Muhammed Murad el-Buhârî", *Buhârâ'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. Yy. Medeniyet Merkezi Konya I*, ed. Dilaver Gürer - Murat Şimşek (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2020), 177-188.

Onun tasavvufi görüşleri ve eserlerini inceleyen tez çalışmaları da yapılmıştır. bk. Halil İbrahim Şimşek, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Tasavvufunda Müceddidîyye Hareketi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002); Hatice Taş, *Murâd Buhârî'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015); Fakirullah Yıldız, *Sobbetnâme-i Muhammed Murâd Buhârî (Metin ve İnceleme)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Murat Demir, *Murad-ı Nakşibendî ve Menâkıbı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998).

Eyüp'teki Murad Buhârî tekkesini tanıtan makale ve bildirimler şunlardır: Ahmet Semih Torun, "Şeyh Muhammed Murad-ı Buhârî Tekkesi Haziresi Üzerine Bir Değerlendirme", *Vakıflar Dergisi* 34 (Aralık 2010), 125-161; Ahmet Semih Torun, "Eyüp'ün Güzel Bir Köşesi Şeyh Murad-ı Buhârî Tekkesi", *Tarîhi, Kültürü ve Sanatıyla Eyyüpsultan Sempozyumu XI Tebliğler*, ed. İrfan Çalşan (İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, 2012), 64-77; Nuran Çetin, "Murâd-ı Buhârî Tekkesi ve Fonksiyonları", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Haziran 2015), 5-36.

Murad Buhârî, kendisinden sonra yaşamış mutasavvıflardan Murad Molla (ö. 1778) ile Mehmed Murad Nakşibendî (ö. 1848) aynı kişi zannedilerek bilimsel çalışmalarda ve kütüphane kataloglarında birbirine karıştırılmıştır. Bu karışıklığı gidermek için Hatice Özdil, bir makale kaleme almıştır. bk. Hatice Özdil, "Başka İsimlerle Karıştırılan Bir Mesnevi Şârihi: Mehmed Murad Nakşibendî", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/12 (Fall 2013), 1009-1016.

²⁵ bk. Ünal - Aliye Yılmaz, "Muhammed Murâd-ı Buhârî ve 'Risâle-i Nakşibendiyye' Adlı Eseri", 1543.

²⁶ bk. Şimşek, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Tasavvufunda Müceddidîyye Hareketi*, 86-88; Taş, *Murâd Buhârî'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 15-16; Yıldız, *Sobbetnâme-i Muhammed Murâd Buhârî (Metin ve İnceleme)*, 14.

²⁷ bk. Abay, *Haberzâde'nin "Minhacü'l-Beyân" Adlı Kur'ân Sözlüğünün Tabkiki (Dad Harfîne Kadar)*, 12; a.mlf., "Hâherzâde'nin Minhacü'l-Beyân'ı Çerçevesinde Osmanlı'da Kur'ân Sözlükçülüğü", 92-93.

²⁸ bk. Halil İbrahim Şimşek, "Murad Buhârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/186.

²⁹ bk. Abdurrahmân b. Cemîl b. Abdurrahmân Kassâs, *el-Kısmu'l-'Arabî min kitâbi Câmi 'i'l-müfredât* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Da'vet ve Usûliddîn Fakültesi, Doktora Tezi, 1420/1999).

³⁰ bk. Şimşek, "Murad Buhârî", 31/186; Ünal - Yılmaz, "Muhammed Murâd-ı Buhârî ve 'Risâle-i Nakşibendiyye' Adlı Eseri", 1543.

caktır. Bu araştırmamızın asıl amacı, onun Türkçe bölümlerinin özgün olup olmadığını tespit etmektir. Bunun için çalışmamızda karşılaştırma yöntemi kullanılacaktır. Ancak asıl konuya geçmeden önce bu eserin müellifi Murad Buhârî'nin hayatından ve eserlerinden bahsedilecektir.

1. Murad Buhârî'nin Hayatı

Muhammed Murâd b. Alî b. Dâvûd b. Kemâliddîn b. Sâlih b. Muhammed el-Hüseyinî el-Hanefî el-Buhârî en-Nakşibendî, 1050/1640 senesinde Semerkant'ta doğdu.³¹ Babası Seyyid Alî, Semerkant nakîbüleşrâfi idi. Üç yaşındayken ayaklarına felç inmesiyle kötürüm olduğu halde ilim ve irşat yolundan geri durmadı. İlk tahsilini tamamladıktan sonra yirmi üç yaşındayken ilim öğrenmek için Hindistan'a gitti.³² Orada Nakşibendiliğin Müceddidiyye kolunun kurucusu İmâm-ı Rabbânî'nin (ö. 1034/1624) oğlu ve aynı zamanda halifesi Muhammed Ma'sûm'a (ö. 1079/1668) intisap etti, seyrüsülûkünü tamamladı ve onun halifesi oldu. 1074/1664'te hacca gitti. Üç sene Hicaz'da kaldıktan sonra Bağdat yoluyla İsfahân üzerinden Buhârâ'ya vardı, Belh ve Semerkant meşâyihî ile sohbet edip Bağdat'a gitti. 1078/1668'de ikinci haccını eda edip Kâhire'ye gitti. 1080/1669'da Şam'a yerleşti, orada evlendi, Muhammed Bahâeddîn ve Mustafa adında iki çocuğu oldu. Yaptığı sohbetlerle namı yayıldı. Aldığı davete icabet ederek 1092/1681'de İstanbul'a gitti, devlet ricali ve ulemâ tarafından sıcak ilgiyle karşılandı. Eyüp'te beş sene kaldı. Şeyhülislâm Damadzâde Ahmed Efendi (ö. 1154/1741), babası Anadolu kazaskeri Çankırlı Mustafa Râsih Efendi (ö. 1090/1679) tarafından inşa ettirilmiş medrese binasını onun için tekkeye dönüştürdü. Murad Buhârî, bu tekke kısa bir süre kaldı; tekkenin şeyhliğini, halifesi Kilisli Alî Efendi'ye (ö. 1147/1734) bırakıp 1097/1686'da Şam'a döndü. 1098/1686'da üçüncü kez hacca gitti, bir sene kalıp Şam'a geri döndü. Orada Murâdiye medresesi ve Berrâniye medresesi ile tekkesini yaptırdı, uzun yıllar irşad faaliyetinde bulundu. 1119/1707'de dördüncü kez hacca gitti, bir yıl kalıp Şam'a geri geldi. 1120/1708'de tekkenin meşihatını oğlu Muhammed Bahâeddîn'e (ö. 1169/1755) bırakıp ikinci kez İstanbul'a gitti. Fatih'te Sultan Selim Camii yakınındaki Bıçaklı Efendi konaklarında üç yıl kaldı. Halkın ve devlet ricalinin ona aşırı teveccüh göstermesinden hoşlanmayan

³¹ Onun doğum tarihi ve yeri hakkında ihtilaf edilmiştir. Muhammed Halil el-Murâdî ile Hayreddîn ez-Ziriklî, onun 1050/1640'da Semerkant'ta; Mehmed Şükrî Efendi, 1055/1645'te Buhara'da; Ayvansarayî ile Hüseyin Vassâf, 1055/1645'te Kâbil veya Keşmir'de; Mehmed Süreyyâ ve Şeyhî, 1055/1645'te Keşmir'de; Ömer Rızâ Kehhâle ise 1057/1647'de Keşmir'de doğduğunu zikretmiştir. bk. Ebû'l-Fazl Muhammed Halil b. Alî el-Murâdî, *Silke'd-dürer fi a'yânî'l-karnî's-sânî 'aşer* (Beyrût: Dâru İbn Hazm - Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1408/1988), 4/129; Hayreddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kamûsü terâcim li-eşberi'r-ricâl ve'n-nisâ' min'el-'Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikin* (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), "Murâd b. Alî", 7/199; Tabibzâde Mehmed Şükrî, *Silsilenâme-i Sâfiyye* (İstanbul: Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Aziz Mahmud Hüdâî, 1098), 39b; Hüseyin Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-cevâmi'* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281/1864), 1/292; Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi, 2015), 2/112; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 4/1114; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekeyi' u'l-fużalâ*, haz. Ramazan Ekinci, ed. Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 4/3272; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn* (Beyrût: Mektebetü'l-Müsenâ - Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, ts.), 12/11. Halil İbrahim Şimşek ise şeyhin torununun oğlu Muhammed Halil el-Murâdî'nin hem aileden biri olması, hem de güvenilir bir biyografi yazarı olması nedeniyle onun zikrettiği 1050/1640 senesinin daha doğru olabileceğini belirtmiştir. bk. Şimşek, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Tasavvufunda Müceddidiyye Hareketi*, 73; Şimşek, "Murad Buhârî", 31/185.

³² Bazı kaynaklarda onun tahsilini tamamlayıp önce Hicaz'a, sonra Hindistan'a gittiği kaydedilmiştir. bk. Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 2/112; Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, 1/292.

Sadrızam Çorlulu Ali Paşa (ö. 1123/1711), onu Bursa'ya sürgüne gönderdi. Bursa'da altı sene kalan Murad Buhârî, izin alarak 1129/1717 yılının Ramazan ayının başında İstanbul'a döndü. Önce Eyüp'te Hüseyin Efendizâde bahçesinde, sonra sabık Reîsületîbbâ Nûh Efendi yalısında kaldı. Ardından Eyüp ile Edirnekapı arasındaki Nişanca mahallesinde kendi adıyla anılan tekkeye yerleşti. 12 Rebülâhir 1132/22 Şubat 1720 tarihinde orada irtihal etti. Ertesi gün Eyüp Sultan Camii'nde öğle namazını müteakiben cenaze namazı kılındıktan sonra tekkenin dersane bölümüne defnedildi.³³

Nakşibendiyye tarikatının Müceddidiyye kolunu 17. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'ya taşıyan ilk mutasavvıf olarak tanınan Murad Buhârî, halkın yanı sıra şeyhülislâm, paşalar, şeyhler ve medrese âlimlerine kadar toplumun her kesimi üzerinde etkisini hissettirmiştir. Onun sohbetlerinden ve feyzinden istifade edenler arasında Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703), Mehmed Emin Tokadî (ö. 1158/1745), La'lîzâde Abdülbâkî (ö. 1159/1746) ve Şeyhülislâm Veliyyüddîn Efendi (ö. 1182/1768) gibi zatlar sayılmıştır.³⁴

2. Eserleri

Tefsir, hadis ve fıkıh ilmi başta olmak üzere aklî ve naklî ilimlerde çok bilgili olduğu ve on binden fazla hadisi senetleriyle birlikte ezberlediği söylenen³⁵ Murad Buhârî, fazla eser telif etmemiştir. Kaleme aldığı eserler, genelde tasavvufî ilgili risâlelerdir. Bazı eserleri ise sohbetlerinin müritleri tarafından yazıya aktarılmasıyla oluşan sohbetname türündendir. Onun eserleri şunlardır:

1. *Câmi'ü'l-müfredât*: Kur'ân fihristi ve üç dilde hazırlanmış Kur'ân sözlüğü olan bu eser hakkında ilerleyen sayfalarda malumat verilecektir.

2. *Silsiletü'z-zeheb*: Nakşibendî tarikatının Müceddidiyye kolunun icazet silsilesi ile tarikat esaslarından bahseden Arapça bir risaledir.³⁶ Bu risale, La'lîzâde Abdülbâkî tarafından *Risâletü'l-Murâdiyye fî tarîkati'n-Nakşibendiyye* adıyla hem Türkçeye tercüme edilmiş hem de Türkçe şerh edilmiştir. Yine bu risale, Ahmed Trabzonî (ö. 1191/1777) tarafından *Tuhfetü'l-ahbâb fî's-sülûk ilâ tarîki'l-ashâb* ismiyle Arapça şerh edilmiştir. Bu şerh de Abdullah Eyyübî (ö. 1252/1836) tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.³⁷ Ayrıca *Silsiletü'z-zeheb*, Mehmed Rüstem Râşid (ö. 1280/1863) tarafından *Dürrü'l-muntehâb min bahri'l-edeb fî tercemeti Silsileti'z-zeheb* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. 1274/1858'de Matbaa-i Âmire'de

³³ Hayatı hakkında daha fazla bilgi için bk. Şeyhî, *Vekeyi'ü'l-fuşâla*, 4/3272-3275; Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, 1/292-293; Murâdî, *Silkü'd-dürrer*, 1/13, 1/107, 1/242, 2/70, 4/129-130; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn* (Beyrût: Dâru İhyâ'î't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 2/316, 2/424; a.mlf., *İzâhu'l-meknûn fî'z-zevli'âlâ Keşfi'z-zunûn 'an esamî'l-kütüb ve'l-funûn* (Beyrût: Dâru İhyâ'î't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/358; Ziriklî, "Murâd b. Ali", 7/199; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 12/11; Şimşek, XVIII. *Yüzyıl Osmanlı Tasavvufunda Müceddidiyye Hareketi*, 72-83; a.mlf., "Murad Buhârî", 31/185-186.

³⁴ Şimşek, "Murad Buhârî", 31/186.

³⁵ Murâdî, *Silkü'd-dürrer*, 4/129. Ayrıca bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 4/1114.

³⁶ Bu risâlenin Süleymaniye Kütüphanesi'nde çeşitli nüshaları vardır. Reşit Efendi, 1044, 1a-4a; Murad Buhârî, 256, 48b-51b; Hasan Hüsnî Paşa, 1023, 40b-42b; Nafiz Paşa, 444, 1b-5b.

³⁷ Bu tercüme üzerine Bilal Tektin tarafından yüksek lisans tezi hazırlanarak günümüz harflerine aktarılmıştır. bk. *Abdullah Eyyübî'nin Tuhfetü'l-Abbâb Tercümesi* (Metin ve İnceleme) (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

neşredilen bu tercüme, Mehmet Ünal tarafından günümüz harflerine çevrilerek yayımlanmıştır.³⁸ Yine bu tercüme İbrahim Aksu tarafından sadeleştirilip neşredilmiştir.³⁹

3. *Mektûbât*: Murad Buhârî'nin evlatlarına, halifelerine, müritlerine, devlet ricaline ve daha başkalarına yazdığı 320 küsur mektubun Muhammed İsmet b. İbrâhim adlı bir müntesibi tarafından bir araya getirilmesiyle oluşmuş bir eserdir.⁴⁰

4. *Risale-i Nakşibendiyye*: Murad Buhârî'nin Bursa'da yaptığı sohbetlerinin onun halifelerinden Karababazâde İbrâhim el-Bursevî (ö. 1135/1722) tarafından yazıya geçirilmesiyle oluşan bir risaledir.⁴¹ Bu risale, Mehmet Ünal ve Aliye Yılmaz tarafından günümüz harflerine aktarılarak yayımlanmıştır.⁴² Mehmet Ünal tarafından hazırlanan başka bir kitapta da neşredilmiştir.⁴³

5. *Sohbetnâme*: Murad Buhârî'nin Bursa'da yaptığı sohbetlerin onun halifelerinden Lâdikli Hüseyin Efendi tarafından derlenerek yazıya aktarılmasıyla oluşmuştur.⁴⁴ Bazı kütüphanelerde *Sunûhât ve Takrîrât-ı Şeyh Muhammed Murâd en-Nakşibendî* ismiyle kaydedilen⁴⁵ bu eserin vâkiât türü⁴⁶ olduğu da söylenmiştir.⁴⁷ Osmanlı şeyhülislâmı Mekkî Mehmed Efendi (ö. 1212/1797), bu eserin Lâdikli Hüseyin Efendi tarafından kaleme alınmış kayıtlarını derleyip yeniden tedvin etmiştir. Bu eser üzerine Fakirullah Yıldız tarafından yüksek lisans tezi hazırlanarak yeni harflere aktarılmış ve sadeleştirilmiştir.⁴⁸

3. *Câmi 'u'l-müfredât*'ın Genel Özellikleri

Murad Buhârî'nin tasavvuf dışındaki yegâne çalışması olan *Câmi 'u'l-müfredât*, onun en hacimli eseridir. Bu bölümde bu eser genel özellikleriyle tanıtılacaktır. Bu maksatla onun yazma nüshaları incelenecek, ismi konusundaki belirsizlik giderilmeye çalışılacak, tertibi ve muhtevasından bahsedilecektir. Akabinde asıl konumuz olan bu eserin Türkçe bölümlerinin özgün olup olmadığı ele alınıp incelenecektir.

³⁸ bk. *Seyyid Murâd-ı Buhârî Hazretleri Kuddise Sırrub Külliyyâtı -1*, haz. Mehmet Ünal (İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2013), 59-75.

³⁹ bk. Muhammed Murad Buhârî, *Edeph Deryasından İnciler*, sad. İbrahim Aksu (İstanbul: Hacegan, 2014).

⁴⁰ Murâd Buhârî, *Mektûbât* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 1780), 26b-121b; a.mlf., *Mektûbât* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 1781), 23b-93b.

⁴¹ Murâd Buhârî, *Risâle-i Nakşibendiyye* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 2886/1-2), 10b-17a; a.mlf., *Risâle-i Nakşibendiyye* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin Yazmaları, 883/6-7), 26b-31a.

⁴² Ünal - Yılmaz, "Muhammed Murâd-ı Buhârî ve 'Risâle-i Nakşibendiyye' Adlı Eseri", 1535-1549.

⁴³ bk. *Seyyid Murâd-ı Buhârî Hazretleri Kuddise Sırrub Külliyyâtı -1*, 117-121.

⁴⁴ Murâd Buhârî, *Sohbetnâme* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murâd Buhârî, 256), 5a-43b.

⁴⁵ Murâd Buhârî, *Sunûhât ve Takrîrât-ı Şeyh Muhammed Murâd en-Nakşibendî* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin Yazmaları, 883/12), 43b-76b.

⁴⁶ Tasavvuf edebiyatında sâlikin vecd ve istiğrak halinde gayb âleminden kalbine gelen hakikatlerin yazıya geçirilmesiyle vâkiât türü ortaya çıkmıştır. bk. Hür Mahmut Yücer, "Vâkıa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/470.

⁴⁷ bk. Demir, *Murad-ı Nakşibendî ve Menâkıbzı*, 9.

⁴⁸ Bu tezin tam künyesi için 24 numaralı dipnota bakılabilir. Ayrıca bu tez, daha sonra yayımlanmıştır. bk. Muhammed Murad Buhârî, *Sohbetnâme*, haz. Fakirullah Yıldız (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017).

3.1. Yazma Nüshaları

Âlimler arasında meşhur olduğu söylenen⁴⁹ bu eserin kütüphanelerde on yedi yazma nüshası tespit edilmiştir.⁵⁰ Yazma nüshalarının çok olmasının onun önemini, kıymetini ve ilmî konumunu gösterdiği gibi o asırlardaki ve sonraki âlimler tarafından ona büyük önem atfedildiğine delalet ettiği söylenmiştir.⁵¹ Ancak bir eserin yazma nüshalarının fazla olması, onun değerli olduğunu göstermeye tek başına yeterli bir delil değildir.

Eserin müellif nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Tekkeler-Murad Koleksiyonunda 25 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Ancak bu nüshanın birçok sayfası ya eksik bırakılmış ya sonradan silinmeler meydana gelmiş ya da müsvedde olarak kaleme alınmıştır. Bu nedenle çalışmamızda onun Fatih Kütüphanesi'nde 652 ve 653 arşiv numarasıyla kayıtlı iki ciltlik nüshasını esas aldık. Bu nüshanın ilk cildi 317 x 202 (235 x 116) mm ebadında olup 346 varaktan, ikinci cildi ise 309 x 199 (muhtelif x muhtelif) mm ebadında olup 378 varaktan müteşekkildir. Gayet okunaklı bir nesih yazısıyla kaleme alınmıştır. Her sayfada genellikle 35 satır bulunmaktadır. Bu nüshanın müstensihinin Evkâf-ı Haremeyni'ş-Şerîfeyn'de müfettiş olan Derviş Mustafa (ö. 1169/1755), sahibinin ise Şeyhülislâm Damadzâde Feyzullâh Efendi (ö. 1175/1761) olduğu kaydedilmiştir.⁵² Bu nüshanın tezyininin 1140/1728 senesinin Cemâziyelâhir ayının başlarında tamamlandığı belirtilmiştir.⁵³ O halde bu nüshanın müellifin vefatından sekiz sene sonra istinsah edildiği ortaya çıkmaktadır.

3.2. Eserin Adının Tespiti

Müellifin hayatının ele alındığı bazı kaynaklarda bu eserin adı, *el-Müfredâtü'l-Kur'âniyye*⁵⁴ ve *Câmi'u'l-müfredâti'l-Kur'âniyye*⁵⁵ şeklinde geçmektedir. Bazı yazma nüshalarının unvan sayfasında onun adının; *Câmi'u müfredâti'l-Kur'an*,⁵⁶ *Câmi'u müfredâti'l-Kur'âni'l-Azîm*,⁵⁷ *Müfredâtü'l-Kur'an*⁵⁸ ve *Müfredâtü Şeyh Murâd Efendi*⁵⁹ gibi değişik isim-

⁴⁹ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, 4/129.

⁵⁰ Eserin yazma nüshaları şunlardır: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 298; Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 652-653; Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 65; Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 440; Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 311; Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal Vâlîde Sultan, 91; Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttâb Mustafa Efendi, 44; Süleymaniye Kütüphanesi, Tekkeler-Murad, 25; Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 449, 450; Nuruosmaniye Kütüphanesi, 479, 480; Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, 107; İstanbul Üniversitesi, Arapça Yazmalar, 339; Ragıb Paşa Kütüphanesi, 102; Tire Necip Paşa Kütüphanesi, 27; Ezher Ktp, (261) Halîm, 32933; Mektebetü'l-Harem el-Mekki eş-Şerîf, Ulûmu'l-Kur'an, 456; Chester Beatty Library, 5078. bk. Ali Rıza Karabulut - Ahmet Turan Karabulut, *Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslam Kültür Tarihi ile İlgili Eserler Ansiklopedisi* (Kayseri: Mektebe Yayınları, ts.), 5/3531; Kassâs, *el-Kısmu'l-'Arabî min kitâbi Câmi'i'l-müfredât*, 1/84-87.

⁵¹ Kassâs, *el-Kısmu'l-'Arabî min kitâbi Câmi'i'l-müfredât*, 1/84.

⁵² Murâd Buhârî, *Câmi'u'l-müfredât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 652), 1a.

⁵³ Murâd Buhârî, *Câmi'u'l-müfredât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 653), 378b.

⁵⁴ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, 4/130; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-'ârifîn*, 2/424; a.mlf., *İzâhu'l-meknûn*, 2/530; Âdil Nüveyhid, *Mu'cemü'l-Müfessirîn* (y.y.: Müessesetü Nüveyhid es-Sekâfiyye, 1409/1988), 2/669; Zirikli, "Murâd b. Alî", 7/199; H. A. R. Gibb, "Murâdî", *MEB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1979), 8/654.

⁵⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-'ârifîn*, 2/316; a.mlf., *İzâhu'l-meknûn*, 1/358; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 12/11.

⁵⁶ Murâd Buhârî, *Câmi'u'l-müfredât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 298), 1a.

⁵⁷ Murâd Buhârî, *Câmi'u'l-müfredât* (İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, 107), 1a.

⁵⁸ Murâd Buhârî, *Câmi'u'l-müfredât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal Valide Sultan, 91), 1a; a.mlf., *Câmi'u'l-müfredât* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 449), 1a.

⁵⁹ Murâd Buhârî, *Câmi'u'l-müfredât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 311), 1a.

lerle kaydedildiği görülmektedir. Pertevniyal Valide Sultan Kütüphanesinde 91 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshanın 1a sayfasında ise bu eserin ismi *Mir'âtü'l-Kur'ân* olarak kaydedilmiştir. Ancak yazmaların unvan sayfalarındaki kayıtların sonradan eklenme ihtimali bulunduğundan bu isimler ihtiyatla karşılanmalıdır. Hem zaten müellif, mukaddimede kitabını *Câmi'u'l-müfredât* olarak isimlendirdiğini açıkça ifade etmiştir.⁶⁰ Dolayısıyla bu eserin doğru ismi, *Câmi'u'l-müfredât* olmalıdır.

3.3. Telif Tarihi

Câmi'u'l-müfredât'ın ne zaman telif edilmeye başlandığı tam olarak belli değildir. Ancak müellif mukaddimede onu telif etme arzusunun onun kaleme alınması tamamlanincaya kadar ömrü boyunca sürdüğünü; zira memleketinden uzakta olmakla imtihan edilme, bunu daha fazla hissettiren musibetler, üstelik ihtiyarlığın zorluklarının hücum etmesi ve bünyesinin zayıf olmasıyla birlikte yorgunluk ve hastalıkların üst üste gelmesinin onun telifine itina göstermeye engel olduğunu belirtmiştir. Bu esere duyulan ihtiyacın artması ve Yüce Allah'ın kendisine İbrâhim el-Bursevî isminde sâlih, genç, fâzıl ve yüzünü sadece Allah'a dönmüş bir evlat lütfetmesi üzerine onu telif etmeye başladığını ifade etmiştir. Niyet ettiği bu hususta İbrâhim el-Bursevî'nin kendisine faydalı olmasını, bu eserin tezyini, tashihi, takdiminin kolaylaştırılması, fihristinin hazırlanması ve bölümlere ayrılması gibi konularda onu muvaffak kılmasını Allah'tan umduğunu da söylemiştir.⁶¹ Onun bu ifadelerinden İbrâhim el-Bursevî'nin kendi evladı olduğu anlaşılıyorsa da bu isimde bir çocuğu yoktur. İbrâhim el-Bursevî, onun halifelerinden Karababazâde İbrâhim el-Bursevî olup genç yaşlarında iken Murad Buhârî ile Bursa'da tanışıp ona intisap etmiş⁶² ve ömrünün sonuna kadar onun hizmetinde bulunmuştur. *Câmi'u'l-müfredât*'ın temize çekilmesi, tezyini ve tashihi gibi konularda İbrâhim el-Bursevî'nin çok yardımcı olmuştur. O halde Murad Buhârî'nin bu eserini Bursa'da sürgüne gönderildiği 1123/1711 senesinden sonra telif etmeye başladığı anlaşılmaktadır.

Eserin 1131/1719 senesinin Safer ayının ortalarında cuma günü tamamlandığı hâtime-de ferağ kaydında belirtilmiştir.⁶³ Buna göre bu eserin müellifin hayatının sonlarında vefatından yaklaşık bir sene iki ay önce tamamlandığı söylenebilir.⁶⁴

3.4. Telif Amacı

Câmi'u'l-müfredât'ın telif edilme maksadına gelince, müellif mukaddimede bu eserde Kur'ân'ın kelimelerinin tamamının siyak ve sibakıyla birlikte bir araya getirmeyi amaçladığını zikretmiştir. Bu amaçla Kur'ân'daki kelimeleri sûrelere göre sıraladığını, âyet numaralarını göstermek için her beş âyete bir işaret koyduğunu, onları lafız ve mana olarak her yerde hatırlamak isteyenlere bir kolaylık olsun diye böyle bir usul takip ettiğini söylemiştir. Kur'ân kelimelerinin zâhirinin araştırılarak ve bâtınının derin denizlerinden inciler çıkarılarak onun çeşitli bilgi hazinelerinin aralarındaki irtibatın açıklığa kavuşacağı, bu şekilde onun ma-

⁶⁰ Murâd Buhârî, *Câmi'u'l-müfredât* (Fatih, 652), 2a.

⁶¹ Murâd Buhârî, *Câmi'u'l-müfredât* (Fatih, 652), 2a.

⁶² Şimşek, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Tasavvufunda Müceddidiyye Hareketi*, 103; Ünal - Yılmaz, "Muhammed Murâd-ı Buhârî ve 'Risâle-i Nakşibendiyye' Adlı Eseri", 1542.

⁶³ Murâd Buhârî, *Câmi'u'l-müfredât* (Fatih, 653), 378b.

⁶⁴ Kassâs, *el-Kısmu'l-'Arabî min kütâbi Câmi'i'l-müfredât*, 1/60.

nevî hakikatlerinin daha iyi anlaşılacağını beyan etmiştir. Onun söylediğine göre, Kur’ân hakkında yazılan eserler onun denizlerinden bir katre veya sızıntı gibidir. Kurrânın âdeti üzere hafızlar Kur’ân’ı ezberlediği halde bazı kelimelerin nerede geçtiğini tam olarak hatırlamaya-bilir. Bu eserin Kur’ân’da geçen kelimelerin yerlerini göstermesi, ihtiyaç anında büyük bir şey olsa da esas maksat değildir. Asıl amaç, kelimeleri Râgıb el-İsfahânî’nin *Müfredât*’ının tertibi üzere sıralamaktır. Ancak *Müfredât* Kur’ân’ın bütün kelimelerini kapsamadığından onda zikredilmeyen nükteleri açıklayacak başka bir telife ihtiyaç duyulmaktadır. İşte bu eser, o ihtiyacı ve isteği ortadan kaldırabilir.⁶⁵ Buna göre bu esere kelimelerin fihristi bölümlerinin eklenmesiyle Kur’ân’da geçen kelimeleri alfabetik olarak sıralayarak Kur’ân sözlüğüne hazırlık yapmak kastedilmiştir. Dolayısıyla bu eserin telif edilmesinden Kur’ân’daki kelimelerin anlamlarının açıklanması hedeflenmiştir. Zaten eserin ismi de bu maksadına işaret etmektedir. Zira *Câmi’u’l-müfredât*, Kur’ân’ın tek tek kelimelerini bir araya getiren anlamındadır.

3.5. Tertibi ve Muhtevası

Murad Buhârî’nin bu eserinin kendine has bir tertibi vardır. Mukaddimeden sonra “Evâhiru âyât” (Âyetlerin Sonları) başlığı altında mushaf sırasına göre Fâtiha sûresinden başlanarak her âyetin yalnızca son kelimesi zikredilmiş, bütün âyetler beşerli gruplara ayrılmış, her grup ebced harflerinden bir veya iki harfle simgelemiştir.⁶⁶ Âyetlerin bu şekilde beşerli gruplara ayrılması tamamlandıktan sonra “Kitâbü’l-elif mine’t-tertîb” başlığı altında kökünün ilk harfi elifle başlayan kelimelerin Kur’ân’da geçtiği yerler gösterilmiştir.⁶⁷ Bu maksatla önce kelimenin geçtiği sûrenin adı zikredilmiş, sonra o kelimenin içinde yer aldığı âyetin metni belirtilmiş, ardından o âyetin içinde bulunduğu beşli âyet grubunu simgeleyen harf veya harfler getirilerek ilgili sûrenin kaçınıcı âyetinde geçtiği gösterilmiştir. Kur’ân’da geçen benzer kelimeler kendi aralarında harekelerine göre merfû’, mansûb ve mecrû olanlar şeklinde sıralanmıştır. Yine Kur’ân’da geçen fiiller; mâzî, müzârî’, emir ve ism-i fâil gibi ayrı bölümler halinde gösterilmiştir. Bu tertîb bölümü tamamlandıktan sonra “Kitâbü’l-elif mine’l-‘Arabî” başlığı altında kökünün ilk harfi elifle başlayan kelimelerden açıklanması gerektiği düşünülenler alfabetik sıralanarak anlamları Arapça olarak açıklanmıştır.⁶⁸ Ondan sonra “Kitâbü’l-elif mine’l-Fârisî” başlığı altında kökünün ilk harfi elifle başlayan kelimelerin anlamları bu defa Farsça olarak izah edilmiştir.⁶⁹ Ardından “Kitâbü’l-elif mine’t-Türkî” başlığı altında elifle başlayan kelimelerin anlamları Türkçe olarak açıklanmıştır.⁷⁰ Bu minvalde alfabenin diğer harfleriyle başlayan kelimeler alfabetik sıraya göre ayrı bölümler halinde evvela Kur’ân’da geçtiği yerler gösterilmiş, sonra bu kelimelerden açıklanması gerektiği düşünülenlerin anlamları önce Arapça, ardından Farsça, sonra da Türkçe olarak izah edilmiştir. Bu şekildeki tertibiyle bu eser hem Kur’ân fihristi hem de üç dilde hazırlanmış Kur’ân sözlüğüdür.

⁶⁵ Murâd Buhârî, *Câmi’u’l-müfredât* (Fatih, 652), 1b.

⁶⁶ Murâd Buhârî, *Câmi’u’l-müfredât* (Fatih, 652), 2a-13a.

⁶⁷ Murâd Buhârî, *Câmi’u’l-müfredât* (Fatih, 652), 13a-63b.

⁶⁸ Murâd Buhârî, *Câmi’u’l-müfredât* (Fatih, 652), 64a-73b.

⁶⁹ Murâd Buhârî, *Câmi’u’l-müfredât* (Fatih, 652), 73b-75b.

⁷⁰ Murâd Buhârî, *Câmi’u’l-müfredât* (Fatih, 652), 75b-85b.

*Câmi 'u'l-müfredât'*ta kelimelerin anlamlarının üç ayrı dilde açıklandığı bölümler, birbirinin tercümesi değildir. Mesela köklerinin ilk harfi elifle başlayan kelimelerin anlamları Arapça olarak açıklandıktan sonra bu kelimelerin açıklamaları önce Farsçaya, ardından Türkçeye tercüme edilmemiş; her bölüm ayrı ayrı hazırlanmıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe bölümlerde açıklanan kelimelerin çoğu aynı olsa da her bölümde hem ele alınan kelimeler hem de onların anlamlarına dair açıklamalar birbirinden farklıdır. Mesela elifle başlayan kelimelerin bulunduğu Arapça bölümde 90 kelime, Farsça bölümde 72 kelime, Türkçe bölümde 85 kelimenin anlamı açıklanmıştır. Ancak eserin genelinde Farsça bölümlerde ele alınan kelimelerin sayısı az olduğu gibi kelimelerin anlamlarına dair açıklamalar da Arapça ve Türkçe bölümlere nispetle oldukça kısa tutulmuştur.

3.6. *Câmi 'u'l-müfredât'*ın Diğer Kur'ân Sözlükleri Arasındaki Yeri

Müellifin hayatından bahseden bazı kaynaklarda bu eserin tefsirle ilgili olduğu söylenmiştir.⁷¹ Fatih Kütüphanesi'nde 652 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshasının temellük kaydının bulunduğu sayfada Murad Buhârî'nin bu eserinin tertîb-i zîbâ⁷² üslûbundan daha güzel ve Râgıb İsfahânî'nin *Müfredât*'ının tarzından daha faydalı olup onun yakın zamanda ortaya çıkmakla birlikte insanların ellerinde bulunan nadir bir tefsir olduğu belirtilmiştir.⁷³ Onun tefsirle ilgili bir eser olduğu doğru olsa da doğrudan bir tefsir olarak nitelenmesi, kabul edilemez. Zira o, bir Kur'ân fihristi ve üç dilde hazırlanmış Kur'ân sözlüğüdür. Onun tertîb-i zîbâ üslubundan daha güzel olduğunun söylenmesine gelince, bu doğru olabilir. Zira tertîb-i zîbâ üslubuyla hazırlanmış eserlerde âyetlerin ilk kelimeleri alfabetik sıralanmış ve âyetlerin hangi sûrede bulunduğunu göstermek için remizler kullanılmıştır. Fakat bir âyetin ilgili sûrenin kaçınıcı âyeti olduğu belirtilmemiştir. Başka bir ifadeyle tertîb-i zîbâ üslubuyla yazılmış eserler, âyet bulma rehberleri olup Kur'ân kelimelerinin fihristi değildir. Murad Buhârî'nin bu eserinin tertîb bölümleri ise tam bir Kur'ân fihristidir. Üstelik Murad Buhârî'nin bu eseri hazırladığı zamanlarda mushaflara âyet numaralarını kaydetme âdeti daha başlamadığı halde, kendisinin bulduğu bu yöntem sayesinde bir kelimenin sûrenin kaçınıcı âyeti olduğunu bulmak çok kolaylaşmıştır. Zira o sûrelerin bütün âyetlerini beşerli gruplara ayırmış, her grubu bir veya iki harfle simgelemiş ve kelimelerin sûrelerdeki âyet numaralarını o âyetin içinde yer aldığı beşli âyet grubunu simgeleyen harfle göstermiştir. *Câmi 'u'l-müfredât'*ın Râgıb el-İsfahânî'nin *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* isimli eserinden daha kullanışlı ve faydalı olduğunun söylenmesine gelince, bu doğru değildir. Zira Râgıb el-İsfahânî'nin *Müfredât*'ı bu alandaki eserlerin en güzeli kabul edilmiş⁷⁴ ve çok fazla rağbet görmüştür. Kur'ân sözlükleri içinde

⁷¹ bk. Murâdî, *Silkü'd-dürer*, 4/130; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/316, 2/424; a.mlf., *İzâhu'l-meknûn*, 2/530; Nüveyhid, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/669; Gibb, "Murâdî", 8/654.

⁷² Tertîb-i Zîbâ, Osmanlı âlimlerinden Vardar müftüsü Hafız Mahmûd Vardarî'nin (ö. 1054/1645) kaleme aldığı bir eserdir. Kur'ân fihristlerinin ilki kabul edilen bu eserde Kur'ân âyetlerini daha kolay bulmak amacıyla âyetlerin başlangıç kelimeleri alfabetik olarak sıralanmıştır. Bu eser, 1248/1832'de İstanbul'da, 1310/1892'de Kazan'da, 1318/1900'da Mısır'da neşredilmiştir. bk. Osman Keskiöglü, *Nüzfûlünden Günümüze Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 150.

⁷³ Murâd Buhârî, *Câmi 'u'l-müfredât* (Fatih, 652), 1a.

⁷⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/365; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/353.

ayrı bir yeri ve orijinalitesi olan⁷⁵ *Müfredât*, bu üstünlüğünü hala korumaktadır. Zaten Murad Buhârî de bu eserinde kelimelerin anlamlarını Arapça olarak açıklarken Râgıb el-İsfahânî'nin *Müfredât*'ından müstağni kalamamış, birçok kelimenin anlamını ondan almıştır. Hatta Râgıb el-İsfahânî'nin *Müfredât*'ı bu alanda telif edilmiş eserler içinde zirveyi temsil ettiği için⁷⁶ sadece *Câmi 'u'l-müfredât*'ın değil *Müfredâtü'l-Kur'ân*'dan sonra bu alanda kaleme alınan çalışmaların ekseriyetle onun değişik biçimlerdeki tekrarlarından ibaret olduğunu⁷⁷ söyleyenler dahi olmuştur.

Câmi 'u'l-müfredât'ın diğer Kur'ân sözlüklerinden üstün taraflarına gelince, onda kelimelerin anlamlarının ayrı bölümler halinde Arapça, Farsça ve Türkçe olarak açıklanması yönüyle türünde ilk sayılan bir eser olduğu söylenmiştir.⁷⁸ Müellif de mukaddimede bu üç dili konuşan halklara faydası tam olsun diye kelimelerin anlamlarının üç dilde açıklandığını belirtmiştir. Ayrıca Râgıb el-İsfahânî'nin *Müfredât*'ını hatırlatsın diye Arapçanın, bu alanda Farsça tedvin edilmiş eserleri hatırlatması için Farsçanın ve bu konuda Türkçe kaleme alınmış eserleri hatırlatsın diye Türkçenin tercih edildiğini söylemiştir.⁷⁹ *Câmi 'u'l-müfredât*'tan önce kaleme alınmış bazı sözlüklerde Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde üç dilin kullanıldığına çokça rastlanmaktadır. Nitekim Bahâeddin b. Abdurrahmân Malkaravî tarafından 827/1424'te telif olunmuş manzum '*Ucûbetü'l-ğarâyib fi nazmi'l-cevâhiri'l-acâyib* adlı eserin Anadolu coğrafyasında yazılan ilk Arapça-Farsça-Türkçe sözlük olduğu kabul edilmiştir.⁸⁰ Bu yöntemle hazırlanmış daha birçok sözlük bulunmaktadır.⁸¹ Anadolu coğrafyasında bu üç dil yaygın olarak kullanıldığı için bu üç dilde hazırlanmış sözlüklere ihtiyaç duyularak bu tür sözlüklerin hazırlandığı düşünülebilir. *Câmi 'u'l-müfredât*'ın Arapça-Farsça-Türkçe sözlüklerden farkı, kelimelerin anlamlarının ayrı bölümler halinde Arapça, Farsça ve Türkçe olarak açıklanmasıdır. Zira Arapça-Farsça-Türkçe sözlüklerde bir kelimenin Arapça, Farsça ve Türkçe anlamı ayrı bölümler halinde değil; hepsi bir arada gösterilmiştir. Kelimelerin anlamlarının ayrı bölümler halinde üç dilde açıklanması ise ilk defa Kur'ân sözlüklerinden *Câmi 'u'l-müfredât*'ta uygulanmıştır. Dolayısıyla *Câmi 'u'l-müfredât*'ın kelimelerin anlamlarının ayrı bölümler halinde üç dilde açıklanması yönüyle Kur'ân sözlükleri arasında ilk eser olduğu doğrudur.

Câmi 'u'l-müfredât'ı genel özellikleriyle tanıttikten sonra esas konumuz olan onun Türkçe bölümlerinin özgün olup olmadığı meselesini ele alacağız.

⁷⁵ Burhan Sümertaş, "Kavram Çalışmalarına Katkısı Bakımından Kur'ân Sözlükleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (Şubat 2012), 143.

⁷⁶ Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ, *Lemeẖât fi 'ulûmi'l-Kur'ân ve itticâhâtü't-tefsîr* (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1410/1990), 226.

⁷⁷ bk. Abay, *Haberşade'nin "Minbacü'l-Beyan" Adlı Kur'ân Sözlüğününün Tabkiki (Dad Harfine Kadar)*, 11.

⁷⁸ Şimşek, "Murad Buhârî", 31/186. Ayrıca bk. Ünal - Yılmaz, "Muhammed Murâd-ı Buhârî ve 'Risâle-i Nakşibendîyye' Adlı Eseri", 1543.

⁷⁹ Murâd Buhârî, *Câmi 'u'l-müfredât* (Fatih, 652), 2a.

⁸⁰ Atabey Kılıç, "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sibyân", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/20 (2006), 68; a.mlf., "Denizlili Mustafa b. Osman Keskin ve Eseri Manzume-i Keskin", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları* 2/3 (Summer 2007), 344.

⁸¹ bk. Gülbahar Uğur, *Türkçenin Tarihi Sözlükleri* (Siirt: Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 276; Kılıç, "Denizlili Mustafa b. Osman Keskin ve Eseri Manzume-i Keskin", 344.

4. *Câmi 'u'l-müfredât'*ın Türkçe Bölümlerinin Özgün Olup Olmadığı

*Câmi 'u'l-müfredât'*ın Türkçe bölümlerini yeni harflere çevirmek için çalışmaya başlamış, beş on sayfa kadar da çevirmiştik. O sırada yazma nüshadan okuyamadığımız bazı kelimeleri sözlüklerden araştırırken *Vankulu Lugatı*'na müracaat edince ondaki kelimelerin açıklamalarının *Câmi 'u'l-müfredât'*taki açıklamalarla aynı olduğunu fark ettik. Başka kelimelerin açıklamalarını da karşılaştırdığımızda onların da kelimesi kelimesine aynı olduğunu gördük. Bu ayniyetin sadece karşılaştırdığımız kelimelere mahsus olmayıp diğer kelimelerin hepsi için de geçerli olduğunu tespit ettik. Hatta *Câmi 'u'l-müfredât'*ın Türkçe bölümlerinde Murad Buhârî'nin kendisine ait tek bir cümle dahi bulunmadığını, kelimelerin anlamlarıyla ilgili açıklamaların tamamını *Vankulu Lugatı*'ndan hiç değiştirmeden aldığını müşahade ettik. Ancak Murad Buhârî bu durumu hiçbir yerde tasrih etmediği gibi ne Mehmed b. Mustafa el-Vânî'nin ismini zikretmiş, ne de *Vankulu Lugatı*'nı kaynak olarak göstermiştir. Bu durumda Murad Buhârî'nin *Câmi 'u'l-müfredât'* isimli eserinin Türkçe bölümlerini Mehmed b. Mustafa el-Vânî'nin⁸² (ö. 1000/1592) *Vankulu Lugatı*⁸³ (*Luğat-ı Vânkûlî*) ismiyle tanınan sözlüğünden intihal yaparak meydana getirdiği ortaya çıkmaktadır. Zira bir eserin bazı bölümlerinin kaynak gösterilmeden başka bir eserde aynen kullanılması, tam anlamıyla intihaldir. Murad Buhârî, kelimelerin anlamlarına dair açıklamaları *Vankulu Lugatı*'ndan hiçbir değişiklik yapmadan aldığı halde eserinin hiçbir yerinde bu hususu belirtmemiş, bu açıklamaların tamamının kendine ait olduğu izlenimi vermiştir. Bu durumda onun yaptığı intihalin ortaya konulması kolay olup bu iki eser karşılaştırıldığı zaman intihal yapıldığı açıkça görülecektir.

Vankulu Lugatı'nda genel olarak Arap dilindeki kelimelerin büyük bölümünün anlamları açıklanmışken *Câmi 'u'l-müfredât'*'ta sadece Kur'ân'da geçen kelimelerin anlamları ele alınmıştır. Murad Buhârî, Kur'ân'da geçen kelimelerin Türkçe anlamlarını *Vankulu Lugatı*'ndan aynen alarak kendi eserine dahil etmiştir. Buna göre *Câmi 'u'l-müfredât'*ın Türkçe bölümlerini oluştururken Murad Buhârî'nin yaptığı şey, kelimelerin yerlerini değiştirmekten ibaret olmuştur. Zira bu iki eserde anlamları gösterilen kelimelerin diziliş tertipleri farklıdır. *Vankulu Lugatı*'nda kelimelerin köklerinin son harfleri esas alınarak diğer harfleri arasında

⁸² Vankulu lakabıyla tanınan Mehmed b. Mustafa el-Vânî'nin doğum tarihi, kesin olarak bilinmemektedir. İyi bir tahsil gördükten sonra İstanbul'da Mahmud Paşa, Hankah, Atik Ali Paşa ve Ayak Kurşunlu medreselerinde müderrislik vazifesinde bulunmuştur. Rodos ve Manisa müftülüğü yapmış, Selanik ve Kütahya kadılığından sonra 991/1583'te emekliye ayrılmıştır. 998/1590'da Medine kadılığına tayin edilmiş ve bu vazifeyi yürütürken 1000/1592 yılında vefat etmiştir. Fıkıh, lûgat ve edebiyat alanında eserler telif edip tercüme yapmıştır. En önemli ve kendisini meşhur eden eseri, *Vankulu Lugatı*'dır. Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk. A. Subhi Furat, "Vankulu", *MEB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1986), 13/202-203; Mustafa S. Kaçalın, "Vankulu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/513.

⁸³ *Tercüme-i Sıbâh-ı Cevherî* veya meşhûr ismiyle *Vankulu Lugatı*, Cevherî'nin (ö. 400/1009) *eş-Şihâh: Tâcü'l-luğâ ve şihâhu'l-'Arabîyye* adlı Arapça sözlüğünün Mehmed b. Mustafa el-Vânî tarafından yapılmış Türkçe tercümesidir. *Şihâh*, Cemâl el-Karşî (ö. 702/1303'ten sonra) tarafından *eş-Surâhî mine's-Şihâh* ismiyle Farsça'ya ve Pir Mehmed b. Yusuf Ankaravî (ö. 886/1481) tarafından *Tercümân-ı Sıbâh* adıyla Türkçeye tercümesi edildiği halde *Vankulu Lugatı* daha fazla tanınmış meşhur olmuştur. Vankulu, bu tercümesini 997/1589 yılında tamamlamıştır. *Şihâh*'i birebir tercüme etmemiş, birçok kaynaktan istifade ederek Cevherî'nin verdiği bazı anlamlara itiraz etmiş ve onların münakaşasını yapmıştır. Bu sözlüğün Osmanlı Devleti'nde 1141/1729 yılında resmi matbaada Arap harfleriyle yayımlanan ilk Türkçe eser olması hasebiyle ayrı bir önemi vardır. Bu sözlük hakkında daha fazla bilgi için bk. Furat, "Vankulu", 13/203; Yakup Civelek, "Mehmed b. Mustafa el-Vânî ve Vankulu Lûgatı", *Ekev Akademi Dergisi* 1/3 (1998), 359-362; Kaçalın, "Vankulu", 42/513; Uğur, *Türkçenin Tarihî Sözlükleri*, 118-119.

alfabetik sıraya uyulan kâfiye sistemi kullanılmışken *Câmi 'u'l-müfredât*'ta kelimeler kök harflerinin ilkinden sona doğru alfabetik sıralanmıştır.

Müellif, mukaddimede Kur'ân sözlükleriyle ilgili Türkçe yazılmış eserleri hatırlatsın diye Türkçeyi tercih ettiğini söylemiştir.⁸⁴ Onun bu açıklamasının bu eserin Türkçe bölümlerinin intihal olarak nitelenmesine mâni olduğu iddia edilemez. Zira bu eserin Türkçe bölümlerinin tamamında kelimelerin açıklamaları *Vankulu Lugatı*'ndan birebir alındığı halde ne Mehmed b. Mustafa el-Vanî'den söz edilmiş, ne de *Vankulu Lugatı*'na atıf yapılmıştır. Dolayısıyla *Câmi 'u'l-müfredât*'ın Türkçe bölümleri, intihal⁸⁵ olarak isimlendirilen olgunun geçmişte meydana getirilmiş örneklerinden biri olup “fotokopi”⁸⁶ denilen intihal türüne girmektedir.

Câmi 'u'l-müfredât'ın Türkçe bölümlerinin *Vankulu Lugatı*'ndan intihal yoluyla alındığına ilk defa Muhammed Abay dikkat çekmiştir. O, Murad Buhârî'nin *Câmi 'u'l-müfredât*'ında olduğu gibi Hahezâde'nin *Minhâcü'l-beyân fi tefsîri lügâti'l-Kur'ân*'ında da kelimelere verilen anlamların *Vankulu Lugatı*'ndan aynen aktarıldığını belirtmiştir.⁸⁷ Hahezâde'nin *Vankulu Lugatı*'ndan yaptığı alıntılarının intihal olup olmadığı başka bir araştırmayı gerektirdiği için bu hususta kesin bir şey söyleyemsek de Murad Buhârî'nin *Vankulu Lugatı*'ndan yaptığı alıntılarının intihal olduğunda şüphe yoktur. Fakat Abay biraz müsamahalı davranarak Murad Buhârî'nin bu yaptığı alıntıları intihal olarak nitelendirmemiştir.

Bu intihal vakasını açıkça göstermek için *Câmi 'u'l-müfredât*'ın Türkçe bölümlerinin baş tarafından, ortasından ve sonundan üçer kelimenin açıklaması ile bu kelimelerin *Vankulu Lugatı*'ndaki açıklamalarını bir araya getirerek karşılaştıracamız.

Örnek 1

<i>Câmi 'u'l-müfredât</i>	<i>Vankulu Lugatı</i>
أَبْ/el-ebbü, hemzenin fethiyle otlak mer'â ma'nâsına kâle'llâhu Te'âlâ: “ve fâkîheten ve ebben” ⁸⁸ ve vatana çekilmek ma'nâsına dahî gelür. Ba'zılar eyitdi: el-ebbü ve el-	أَبْ/el-ebbü, hemzenin fethiyle otlak mer'â ma'nâsına kâle'llâhu Te'âlâ: “ve fâkîheten ve ebben” ve vatana çekilmek ma'nâsına dahî gelür. Ba'zılar eyitdi: el-ebbü ve el-

⁸⁴ Murâd Buhârî, *Câmi 'u'l-müfredât* (Fatih, 652), 2a.

⁸⁵ Arapça bir kelime olan “انتحال” lügatte, bir kimsenin başka birinin şürini veya sözünü kendisinin söylediğini iddia etmesi anlamındadır. Bir terim olarak intihal; başka birine ait bir fikrin, icadın, kitabın veya araştırma sonuçlarının tamamının ya da bir kısmının kaynak gösterilmeden bilinçli olarak kopya veya tercüme edilerek kendisi tarafından meydana getirilmiş gibi gösterilmesi, sunulması veya neşredilmesi diye tarif edilmiştir. İntihal terimi, bugün her çeşit bilgi ve söz hırsızlığını içine alacak genişlikte kullanılmaktadır. bk. Cumhuriyet Ertekin vd., *Bilimsel Araştırmada Etik ve Sorunları* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2002), 39. Ayrıca bk. Hülya Güven - Serdar Gidener, *Bilimsel Düşünce ve Araştırmada Etik* (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 2003), 24; Emin Kansu, “Bilimsel Yanıltma ve Önlenmesi”, *Dünya'da ve Türkiye'de Bilim, Etik ve Üniversite* (TÜBA Bilimsel Toplantı Serileri 1, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 1994), 72; Hasan Kaplan, “Divan Edebiyatında İntihal: Alıntı mı Çalıntı mı?”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 40 (Şubat 2017), 40-41.

⁸⁶ “Fotokopi”, kaynak göstermeden yapılan intihal türlerinden biri olup belli bir kaynağın bir bölümünü hiçbir değişiklik yapmadan alma şeklinde yapılan intihal olarak tarif edilmiştir. bk. Nazan Özenç Uçak - Hatice Gülşen Birinci, “Bilimsel Etik ve İntihal”, *Türk Kütüphaneciliği* 22/2 (2008), 191.

⁸⁷ Abay, “Hâhezâde'nin Minhâcü'l-Beyân'ı Çerçevesinde Osmanlı'da Kur'an Sözlükçülüğü”, 94. Ayrıca bk. a.mlf., *Hahezâde'nin "Minhâcü'l-Beyân" Adlı Kur'an Sözlüğü'nün Tabkiki (Dad Harfine Kadar)*, 37.

⁸⁸ Bu âyetin tercümesi şöyledir: “Meyve(ler) ve mer'a(lar) bitirdik.” (Abese 80/31).

<p>ebâbü ve el-ebâbetü, hemzenin fethiyle cemî'inde bir yere gitmek için hazırlanmağa dirler. Yuḡâlû:</p> <p>أَبَّ يُوْبُّ أَبًّا وَأَبَابًا وَأَبَابَةً إِذَا تَهَيَّأَ لِلذَّهَابِ وَتَجَهَّزَ يُقَالُ هُوَ فِي أَبَابِهِ إِذَا كَانَ فِي جِهَازِهِ⁸⁹</p>	<p>ebâbü ve el-ebâbetü, hemzenin fethiyle cemî'inde bir yere gitmek için hazırlanmağa dirler. Yuḡâlû:</p> <p>أَبَّ يُوْبُّ أَبًّا وَأَبَابًا وَأَبَابَةً إِذَا تَهَيَّأَ لِلذَّهَابِ وَتَجَهَّزَ يُقَالُ هُوَ فِي أَبَابِهِ إِذَا كَانَ فِي جِهَازِهِ⁹⁰</p>
--	--

Örnek 2

<i>Câmi 'u'l-müfredât</i>	<i>Vankulu Lugati</i>
<p>الأَبْدُ/el-ebedü, fethateynle dehr ma'nâsınadır ki zamân-ı şavîlden ibaretdir. Ve ebed, dâ'im ma'nâsına da gelür. الأَبَادُ/el-âbâd, hemzenin meddiyle ebed'in cem'idir.⁹¹</p>	<p>الأَبْدُ/el-ebedü, fethateynle dehr ma'nâsınadır ki zamân-ı şavîlden ibaretdir. Ve ebed, dâ'im ma'nâsına da gelür. الأَبَادُ/el-âbâd, hemzenin meddiyle ebed'in cem'idir.⁹²</p>

Örnek 3

<i>Câmi 'u'l-müfredât</i>	<i>Vankulu Lugati</i>
<p>الإِبَاقُ/el-ibâku, hemzenin kesriyle kul kaçmak. Yuḡâlû:</p> <p>أَبَقَ الْعَبْدُ يَأْبِقُ وَيَأْبِقُ مِنَ الْبَابِ الْأَوَّلِ وَالثَّانِي إِذَا هَرَبَ⁹³</p>	<p>الإِبَاقُ/el-ibâku, hemzenin kesriyle kul kaçmak. Yuḡâlû:</p> <p>أَبَقَ الْعَبْدُ يَأْبِقُ وَيَأْبِقُ مِنَ الْبَابِ الْأَوَّلِ وَالثَّانِي إِذَا هَرَبَ⁹⁴</p>

Örnek 4

<i>Câmi 'u'l-müfredât</i>	<i>Vankulu Lugati</i>
<p>المَشَامَةُ/el-meş'eme, mîm'in ve hemzenin fethi ve şîn'in mâ-beyninde sükûniyle meysere ma'nâsınadır ki, meymene'nin mukâbilidir ki sol cânib demek olur.⁹⁵</p>	<p>المَشَامَةُ/el-meş'eme, mîm'in ve hemzenin fethi ve şîn'in mâ-beyninde sükûniyle meysere ma'nâsınadır ki, meymene'nin mukâbilidir ki sol cânib demek olur.⁹⁶</p>

Örnek 5

<i>Câmi 'u'l-müfredât</i>	<i>Vankulu Lugati</i>

⁸⁹ Murâd Buhârî, *Câmi 'u'l-müfredât* (Fatih, 652), "ebb", 75b.

⁹⁰ Mehmed b. Mustafa el-Vânî, *Vankulu Lugati* (Kostantiniyye: Dâru't-Tibâ'ati'l-Ma'mûre, 1141/1729), "ebb", 1/37.

⁹¹ Murâd Buhârî, *Câmi 'u'l-müfredât* (Fatih, 652), "ebed", 75b.

⁹² Vâni, "ebed", 1/250.

⁹³ Arapça metnin tercümesi: Köle kaçtığı zaman birinci ve ikinci bâbdan "أَبَقَ الْعَبْدُ يَأْبِقُ وَيَأْبِقُ" denilir. Murâd Buhârî, *Câmi 'u'l-müfredât* (Fatih, 652), "ibâk", 75b.

⁹⁴ Vâni, "ibâk", 2/152.

⁹⁵ Murâd Buhârî, *Câmi 'u'l-müfredât* (Fatih, 652), "meş'eme", 343a.

⁹⁶ Vâni, "meş'eme", 2/421.

الشَّان/ēş-şe'n, şîn'in fethi ve hemzenin sükûniyle emr ma'nâsınadır. الشُّون/ēş-şuûn, zammeteyn ile cem'î[dir]. ⁹⁷	الشَّان/ēş-şe'n, şîn'in fethi ve hemzenin sükûniyle emr ma'nâsınadır. Ve hal ma'nâsınadır. Ve şe'n baş kemiğinin çatısı ki gözyaşı andan nâzil olur. الشُّون/ēş-şuûn, zammeteyn ile cem'î[dir]. ⁹⁸
--	--

Örnek 6

<i>Câmi 'u'l-müfredât</i>	<i>Vankulu Lugati</i>
المُشْتَبِهَات/el-müştebihât, mîm'in zammı ve bâ'nın kesriyle müşkil olan nesnelər[dir]. الْمُتَشَابِهَات/el-müteşâbihât, mîm'in kezâlik zammı ve bâ'nın kesriyle birbirine şebîh nesnelər, mütemâsilât ma'nâsına[dir]. التَّشْبِيه/et-teşbih, alâ vezni et-tekrîm bir nesneyi âhar nesneye benzetmek, temsîl ma'nâsına[dir]. الْإِشْتِبَاه/el-iştibâh, hemzenin ve tâ'nın kesriyle bir nesne mültebis olmak[tır]. Yuqâlu: اِشْتَبَهَ عَلَيَّ الشَّيْءُ [Yani "O bir şeye mültebis oldu (karıştı)." denilir.] ⁹⁹	المُشْتَبِهَات/el-müştebihât, mîm'in zammı ve bâ'nın kesriyle müşkil olan nesnelər[dir]. الْمُتَشَابِهَات/el-müteşâbihât, mîm'in kezâlik zammı ve bâ'nın kesriyle birbirine şebîh nesnelər, mütemâsilât ma'nâsına[dir]. التَّشْبِيه/et-teşbih, alâ vezni et-tekrîm bir nesneyi âhar nesneye benzetmek, temsîl ma'nâsına[dir]. الْإِشْتِبَاه/el-iştibâh, hemzenin ve tâ'nın kesriyle bir nesne mültebis olmak[tır]. Yuqâlu: اِشْتَبَهَ عَلَيَّ الشَّيْءُ [Yani "O bir şeye mültebis oldu (karıştı)." denilir.] ¹⁰⁰

Örnek 7

<i>Câmi 'u'l-müfredât</i>	<i>Vankulu Lugati</i>
يَا/yâ, elif'in kaşriyle şol hurûf dir ki, ânunla qarîb ve ba'îd nidâ olunur. Tekûlu [Yani şöyle dersin]: يَا زَيْدُ أَقْبِلْ [Yani Ey Zeyd, gel!] Ve gâh olur yâ ta'accüb için olur. Tekûlu: يَا لِلْمَاءِ [Yani ne su!] Ve emmâ Bârî Te'âlâ'nın ¹⁰¹ أَلَا بَيَّرْتَهُ كَقَوْلِكَ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ أَلَا بَيَّرْتَهُ كَقَوْلِكَ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ buyurduğu kavli-i şerîfide lâm'ın taḥfifiyle kırâat olunduğu üzre münâdâ maḥzûftur, ma'nâ هُوَ لَأَيُّهَا اسْجُدُوا دİMƏKĐİR. Pes münâdâ ḥazf olundi ḥarf-i nidâ ile iktifâ olunmağın nitekim gâh olur	يَا/yâ, elif'in kaşriyle şol ḥarfdir ki, ânunla qarîb ve ba'îd nidâ olunur. Tekûlu [Yani şöyle dersin]: يَا زَيْدُ أَقْبِلْ [Yani Ey Zeyd, gel!] Ve gâh olur yâ ta'accüb için olur. Tekûlu: يَا لِلْمَاءِ [Yani ne su!] Ve emmâ Bârî Te'âlâ'nın diduğı kavlinde lâm'ın taḥfifiyle kırâat olunduğu üzre münâdâ maḥzûftur, ma'nâ هُوَ لَأَيُّهَا اسْجُدُوا دİMƏKĐİR. Pes münâdâ ḥazf olundi ḥarf-i nidâ ile iktifâ olunmağın nitekim gâh olur ḥarf-i nidâyı ḥazf iderler

⁹⁷ Murâd Buhârî, *Câmi 'u'l-müfredât* (Fatih, 652), "şe'n", 343a.

⁹⁸ Vâni, "şe'n", 2/522.

⁹⁹ Murâd Buhârî, *Câmi 'u'l-müfredât* (Fatih, 652), "müştebihât", 343a.

¹⁰⁰ Vâni, "müştebihât", 2/572.

¹⁰¹ en-Neml 27/25. Bu âyetteki "أَلَا" şeddeli okunduğu gibi şeddesiz de okunmuştur. Şeddeli okunursa "أَلَا يَسْجُدُوا", "Allah'a secde etmesinler ..." anlamında olur. Şeddesiz okunursa "أَلَا يَسْجُدُوا", aslında "أَلَا يَا اسْجُدُوا" takdirindedir. Bu durumda "أَلَا/elâ", tenbih edatı; "يَا/yâ", nidâ harfi; münâdâ ise hazfedilmiş olup manası, "Bakın, şunlar! Allah'a secde edin?" şeklindedir.

<p>harf-i nidâyı ḥazf iderler münâdâ ile iktifâ itmeğin; ke kavlihi Te'âlâ ¹⁰² يُوسُفُ أَعْرَضَ عَنْ هَذَا murâd ma'lûm olduğuna binâen. Ve ba'zılar eyitdi: Kelime-i yâ bu maḳûle yerlerde tenbîh içündür, güyâ ki أَلَّا يَسْجُدُوا buyurulmuştur. Vaktâ ki yâ-i tenbîh dâhil oldiyse أَسْجُدُوا kelimesinde olan hemze sâkât oldu hemze-i vasl olduğu için ve يَا'nın elifi dahi sâkât oldu ictimâ'i sâkineyn lâzım olduğu için, يَا'nın elifi ile أَسْجُدُوا'nun sîn'inden, nitekim şâirin bu kavlindeki</p> <p style="text-align: center;">أَلَّا يَسْئَلُمِي يَا دَارَ مَيِّ عَلَى الْبَلِيَّ وَلَا زَالَ مُنْهَلًا بِجَزِّ عَائِكَ الْقَطْرُ¹⁰³</p> <p>dediği kavlinde yâ-i ûlâ tenbîh için olub ḥurûf-1 mezbûre sâkât olmuştur.¹⁰⁴</p>	<p>münâdâ ile iktifâ itmeğin; ke kavlihi Te'âlâ يُوسُفُ أَعْرَضَ عَنْ هَذَا murâd ma'lûm olduğuna binâen. Ve ba'zılar eyitdi: Kelime-i yâ bu maḳûle yerlerde tenbîh içündür, güyâ ki أَلَّا يَسْجُدُوا buyurulmuştur. Vaktâ ki yâ-i tenbîh dâhil oldiyse أَسْجُدُوا kelimesinde olan hemze sâkât oldu hemze-i vasl olduğu için ve يَا'nın elifi dahi sâkât oldu ictimâ'i sâkineyn lâzım olduğu için, يَا'nın elifi ile أَسْجُدُوا'nun sîn'inden, nitekim şâirin bu kavlindeki</p> <p style="text-align: center;">أَلَّا يَسْئَلُمِي يَا دَارَ مَيِّ عَلَى الْبَلِيَّ وَلَا زَالَ مُنْهَلًا بِجَزِّ عَائِكَ الْقَطْرُ</p> <p>dediği kavlinde yâ-i ûlâ tenbîh için olub ḥurûf-1 mezbûre sâkât olmuştur.¹⁰⁵</p>
---	---

Örnek 8

<i>Câmi 'u'l-müfredât</i>	<i>Vankulu Lugatı</i>
<p>أَلْيَاء/el-yâ', elif'in meddiyle ḥurûf-1 mu'cemedendir, ya'nî ḥurûf-1 hecâdandır ki ma'nâ için mevzû' değildir. Ve yâ ḥurûf-1 ziyâdeden daḥî olur ve ḥurûf-1 med ve ḥurûf-1 linden daḥî olur. Ve gâh olur yâ'yla mütekellim-i mecrûrdan kinâyet olunur gerek müzekker gerek mü'ennes olsun; naḥvu ḳavlike ve تَوْبِي وِعَلَامِي. Dilersen yâ'yı meftûḥ kılarısın dilersen sâkin kılarısın. Ve yâ'yı ḥâşşaten nidâ halinde ḥazf etmek daḥî câizdir. Tekûlu [Yani şöyle dersin]: يَا قَوْمَ وَيَا عِبَادَ bi'l-kesri. Ve yâ-i mütekellim eliften sonra gelürse meftûḥ kılarısın gayri vecih câiz değildir; naḥvu عَصَائِي وِعَصَائِي. Ve eğer yâ cem'iden sonra gelürse geri hâl böyledir,</p>	<p>أَلْيَاء/el-yâ', elif'in meddiyle ḥurûf-1 mu'cemedendir, ya'nî ḥurûf-1 hecâdandır ki ma'nâ için mevzû' değildir. Ve yâ ḥurûf-1 ziyâdeden daḥî olur ve ḥurûf-1 med ve ḥurûf-1 linden daḥî olur. Ve gâh olur yâ'yla mütekellim-i mecrûrdan kinâyet olunur gerek müzekker gerek mü'ennes olsun; naḥvu ḳavlike ve تَوْبِي وِعَلَامِي. Dilersen yâ'yı meftûḥ kılarısın dilersen sâkin kılarısın. Ve yâ'yı ḥâşşaten nidâ halinde ḥazf etmek daḥî câizdir. Tekûlu [Yani şöyle dersin]: يَا قَوْمَ وَيَا عِبَادَ bi'l-kesri. Ve yâ-i mütekellim eliften sonra gelürse meftûḥ kılarısın gayri vecih câiz değildir; naḥvu عَصَائِي وِعَصَائِي. Ve eğer yâ cem'iden sonra gelürse geri hâl böyledir,</p>

¹⁰² Yûsuf 12/29. Bu âyetteki “يُوسُفُ” aslında “يَا يُوسُفُ” manasında olup nidâ harfi olan “يَا/yâ” hazfedilmiştir.

¹⁰³ Bu beyitteki “أَلَّا يَسْئَلُمِي” ifadesi, aslında “أَلَّا يَا اسْئَلُمِي” takdirindedir. Buna göre beytin tercümesi şöyledir: Ey (Meyy'in diyarı)! Yıpranmaya karşı selamette ol ey Meyy'in yurdu! Yağmur katreleri ekin bitirmeyen araziye yağmaya devam etsin.

¹⁰⁴ Murâd Buhârî, *Câmi 'u'l-müfredât* (Fatih, 653), “yâ”, 378a-378b.

¹⁰⁵ Vâni, “yâ”, 2/756.

<p>yani fetħden gayrısı câiz değildir; ke kavlihî te‘âlâ ¹⁰⁶ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِحِي ve aslı بِمُصْرِحِي idi. İzâfetle nûn sâkıt olup sâkineyn cem‘ olduk da şânî -ki yâ-i mütekellimdir- aslı üzere meftûh kılınup idğâm olundu. Ve bazı kurrâ “es-sâkinü izâ ħurrike ħurrike bi’l-kesri”¹⁰⁷ kâ’idesi üzre yâ-i mütekellimi meksûr kıl-mışlardır. Ve gâh olur yâ-i mütekellimi mansûbdan kinâyet kırlarlar, lâkin fi’lin âħi-rin şûret-i cerden şıyânet içün nûn-i viķâyeden lâbüd olur; ke ħavlike ضَرَبْتِي. Ve gâh olur bazı kelimenin âħirine dahî nûn-i viķâyede dâhil olur, lâkin semâ’idir kıyâsî de-ęildir; مَنِي ve عَنِي ve لَدُنِي ve قَطْنِي gibi. Ve bu zikrolunan kelimeler ki âħiri sükûn üzere vaz‘ olunmağın sükûnu şıyânet içün etmişlerdir. Ve gâh olur te’nîş içün ‘alâmet kılınur أَنْتَ تَفْعَلِينَ ve اِفْعَلِي gibi.¹⁰⁸</p>	<p>yani fetħden gayrısı câiz değildir; ke kavlihî te‘âlâ ¹⁰⁶ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِحِي ve aslı بِمُصْرِحِي idi. İzâfetle nûn sâkıt olup sâkineyn cem‘ olduk da şânî -ki yâ-i mütekellimdir- aslı üzere meftûh kılınup idğâm olundu. Ve bazı kurrâ “es-sâkinü izâ ħurrike ħurrike bi’l-kesri” kâ’idesi üzre yâ-i mütekellimi meksûr kıl-mışlardır. Ve gâh olur yâ-i mütekellimi mansûbdan kinâyet kırlarlar, lâkin fi’lin âħi-rin şûret-i cerden şıyânet içün nûn-i viķâyeden lâbüd olur; ke ħavlike ضَرَبْتِي. Ve gâh olur bazı kelimenin âħirine dahî nûn-i viķâyede dâhil olur, lâkin semâ’idir kıyâsî de-ęildir; مَنِي ve عَنِي ve لَدُنِي ve قَطْنِي gibi. Ve bu zikrolunan kelimeler ki âħiri sükûn üzere vaz‘ olunmağın sükûnu şıyânet içün etmişlerdir. Ve gâh olur te’nîş içün ‘alâmet kılınur أَنْتَ تَفْعَلِينَ ve اِفْعَلِي gibi.¹⁰⁹</p>
--	--

Örnek 9

<i>Câmi ‘u’l-müfredât</i>	<i>Vankulu Lugatı</i>
<p>el-yevm, yâ’nın fethi ve vâv’ın sükûnuyla gün ki ma’rûfdur. el-eyyâm, hemzenin fethi ve yâ’nın teşdidiyle cem‘î ve bunun aslı eyvâm idi. İdğâm olunmağla eyyâm oldu. Ve Aħfeş, Bârî Te‘âlâ’nın ¹¹⁰ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ buyurduğu ħavl-i şerîfini مِنْ أَوَّلِ أَيَّامٍ ma’nâsınadır. Nitekim كَلَّ الرَّجُلُ dedikte كَلَّ الرَّجَالُ dilersin dedi.¹¹¹</p>	<p>el-yevm, yâ’nın fethi ve vâv’ın sükûnuyla gün ki ma’rûfdur. el-eyyâm, hemzenin fethi ve yâ’nın teşdidiyle cem‘î günler manasına ve bunun aslı eyvâm idi. İdğâm olunmağla eyyâm oldu. Ve Aħfeş, Bârî Te‘âlâ’nın عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ bu-yurduğu ħavl-i şerîfini مِنْ أَوَّلِ أَيَّامٍ ma’nâsınadır. Nitekim كَلَّ الرَّجُلُ dedikte كَلَّ الرَّجَالُ dilersin dedi.¹¹²</p>

Verdiğimiz bu örneklerde birkaç kelime hariç -ki onlar da bold yazılarak gösterilmiştir- iki metin arasında hiçbir farklılığın bulunmadığı görülmektedir. Sadece bu kelimeler değil; *Câmi ‘u’l-müfredât*’ın Türkçe bölümlerinden rastgele alınacak herhangi bir kelimenin açıklaması, *Vankulu Lugatı*’ndaki açıklamasıyla karşılaştırılırsa birbirinin aynısı olduğu görü-

¹⁰⁶ Âyetin anlamı şöyledir: “Siz benim imdadıma yetişemezsiniz.” (İbrahim 14/22).

¹⁰⁷ Bu kâidenin tercümesi şöyledir: Sâkin bir harf harekeleniđi zaman kesreyle harekelenir.

¹⁰⁸ Murâd Buhârî, *Câmi ‘u’l-müfredât* (Fatih, 653), “yâ”, 378b.

¹⁰⁹ Vâni, “yâ”, 2/756.

¹¹⁰ Âyetin anlamı şöyledir: “İlk günden takva üzere kurulan ...” (et-Tevbe 9/108).

¹¹¹ Murâd Buhârî, *Câmi ‘u’l-müfredât* (Fatih, 653), “yevm”, 378b.

¹¹² Vâni, “yevm”, 2/483.

lecektir. Bu iki eser arasındaki benzerlik, tevafuk veya tesadüf olamayacağı gibi tekrar ya da tedahül olması da mümkün değildir. Bir müellifin başka bir eserden etkilenerek iki eser arasında bazı benzerliklerin veya kısmen tedahüllerin bulunması, rastlanabilecek bir durumdur. Ancak bir eserin bazı bölümlerinin başka bir eserle kelimesi kelimesine aynı olması, intihalden başka bir şey olamaz. Bu karşılaştırma neticesinde *Câmi 'u'l-müfredât*'ın Türkçe bölümlerinin tamamının *Vankulu Lugati*'nden intihal yapılarak oluşturulduğu bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu durumda *Câmi 'u'l-müfredât*'ın Türkçe bölümlerinin özgün olmayıp tamamen intihal yoluyla meydana getirildiği hususunda hiçbir şüphe ve tereddüt yoktur.

İlmî çalışmalarda daha önce kaleme alınmış eserlerden istifade edilmesi ve alıntı yapılması normal karşılanmaktadır. Zaten günümüzde olduğu gibi geçmişte de müellifler eserlerinde başka eserlerden istifade edip onlardan alıntı yapmışlardır. Ancak alıntı yapılırken kaynaklara gerektiği şekilde atıf yapılması ve kaynakların açıkça gösterilmesi esastır. Bir müellifin büyük çaba sarf ederek ve uzun zaman harcayarak telif ettiği bir eserin tamamını veya bazı bölümlerini başka birinin kaynak göstermeden kendi eserinde kullanması, intihalin en ileri derecesidir. Murad Buhârî de, *Vankulu Lugati*'nden birçok kelimenin açıklamasını aynen alıp *Câmi 'u'l-müfredât*'ta kaynak göstermeden kullanmıştır. Toplumun geniş bir kesimi tarafından büyük tevaccüh gösterilen ve insanları irşat etme makamında bulunan Murad Buhârî gibi bir sûfinin bu davranışı tasvip edilemeyeceği gibi onun yaptığı bu şey, hiçbir şekilde tevil edilemez veya makul görülemez. Mesela onun yaşadığı dönemde eser telif etme yönteminin farklı olup âlimlerin eserlerinde alıntı yaptıkları kaynakları açıkça belirtmenin zorunlu olmadığını telakki ettikleri için birçoğunun alıntı yaptıkları kaynakları göstermedikleri öne sürülerek onun bu yaptığı intihal olmadığı söylenemez. Zira Murad Buhârî'nin yaptığı, öyle sadece birkaç alıntıda ibaret olmayıp *Vankulu Lugati*'nden birçok kelimenin açıklamasını aynen alıp kendi eserinde kullandığı halde onu kaynak göstermemiştir. Başkasının eserinden kaynak göstermeden alıntı yapılması bir tarafa kişinin kendi eserinden kaynak belirtmeden alıntı yapmasının bile intihal kabul edildiği günümüzdeki anlayış dikkate alınırca Murad Buhârî'nin bu yaptığı hiçbir şekilde makul görülemez. Yine o zamanlarda başka bir eserden kaynak göstermeden alıntı yapmanın suç sayılmadığı ve hiçbir cezai müeyyidenin uygulanmadığı ileri sürülerek Murad Buhârî'nin bu yaptığı intihal sayılmayacağı da kabul edilemez. Zira geçmiş zamanlarda bu fiilin suç sayılmaması ve ona hiçbir cezai müeyyidenin uygulanmaması, onun intihal olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.

4.1. İntihale Tevessül Etmesinin Muhtemel Nedenleri

Murad Buhârî'nin niçin intihale tevessül ettiği veya onu intihale götüren sebeplerin ne olduğuna gelince, bu konuda bazı ihtimaller üzerinde durulabilir. Mesela onun bedensel açıdan kötürüm olmasının onu intihale götürmüş olabileceği akla gelebilir. Ancak kötürüm olması, kendisini hiçbir zaman ilim ve irşat yolundan alıkoymadığına göre onu intihale sevk etmiş olduğu doğru olamaz. Yine onun herhangi bir eserden aynen aktarımda bulunmanın meşru olduğunu düşündüğü için böyle bir yola başvurmuş olabileceği de düşünülebilir. Ancak böyle kabul etse bile, bu durumu açıkça belirtmesi ve bu eserinin Türkçe bölümlerini tamamen *Vankulu Lugati*'nden aldığı söylemesi gerekirdi. Yine önceki zamanlarda bir bilginin yazıya geçirilmesinin onu herkesin malı haline getirdiği, bu nedenle o bilginin diğer eserlerde

kaynağı gösterilmeden rahatça kullanılabileceği¹¹³ kanaati yaygın olduğu için birebir aktarmaya başvurduğu da düşünülebilir. Ancak onun yaptığı şey, başka bir eserden kaynağını göstermeden birkaç alıntı yapmak değil; bir kitabın bazı bölümlerini olduğu gibi alıp kendi eserine eklemektir. Ayrıca bazı kimselerin bir an önce yükselme ve meşhur olma hırsıyla intihale kalkıştıkları¹¹⁴ dikkate alınırsa Murad Buhârî'nin böyle bir hırs içinde olduğu da düşünülemez. Onun müritlerine rehberlik yapma ve onları irşat etme işiyle meşgul olduğu için vaktinin az olması ve bir de bu eserini tamamlamaya ömrünün yetmeyeceğinden endişelenmesi sebebiyle bir an önce onu bitirmek için başka bir eserden olduğu gibi aktarmaya tevessül ettiği düşünülebilir. Akla gelen ihtimaller içinde en doğrusu bu olabilir. Onun bu eserini ömrünün sonlarına doğru vefatından yaklaşık bir sene iki ay önce tamamlamış olması da,¹¹⁵ bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

4.2. *Vankulu Lugatı*'ni Tercih Etmesinin Muhtemel Nedenleri

Murad Buhârî'nin *Câmi 'u'l-müfredât*'ın Türkçe bölümlerini hazırlarken diğer Türkçe sözlükleri değil de, *Vankulu Lugatı*'ni niçin tercih ettiğine gelince, bu eserin kaleme alındığı zamanlar Türkçe Kur'ân sözlüklerinin sayısı az olduğu gibi Kur'ân'da geçen kelimelerin büyük bölümünü ele alan kapsamlı bir Türkçe Kur'ân sözlüğü de mevcut değildi. Murad Buhârî, bu eksikliği gidermek için bu eserine kelimelerin anlamlarının Türkçe açıklanacağı bir bölüm eklemeyi düşünmüş olabilir. İşte o zamanlar Arapça-Türkçe sözlükler arasında âlimler tarafından itibar edilen ve yaygın olarak kullanılanlardan biri, *Vankulu Lugatı* idi. Bu lugat, o zamanlar meşhur olup ulaşılması daha kolay olduğu için Murad Buhârî onu seçmiş olabilir. Ancak *Vankulu Lugatı*'nin seçilmesi, Murad Buhârî'nin aleyhine bir durum olarak değerlendirilebilir. Zira *Vankulu Lugatı*, çok tanındığı için onun yaptığı intihal kısa sürede anlaşılıp fark edilebilirdi. Fakat bu iki eserde kelimelerin diziliş tertipleri farklı olup Murad Buhârî *Vankulu Lugatı*'nda kafiye sistemine göre dizilmiş kelimelerin arasından Kur'ân'da geçen kelimeleri seçip alarak onları köklerinin ilk harflerine göre alfabetik olarak yeniden sıraladığı için bu yaptığının fark edilmeyeceğini düşünmüş olabilir.

Sonuç

İnzâl edildiği dönemden günümüze kadar Kur'ân'la ilgili değişik türde sayısız eser telif edilmiş olup bu türlerden biri de Kur'ân sözlükleridir. Farklı zamanlarda çeşitli özelliklere sahip olan birçok Kur'ân sözlüğü telif edilmiştir. Nakşibendî tarikatının Müceddidiyye kolunu 17. yüzyılın sonunda Anadolu'ya taşıyan ilk sûfî olarak tanınan Murad Buhârî de *Câmi 'u'l-müfredât* isimli hacimli bir Kur'ân sözlüğü kaleme almıştır. Bu sözlüğün kendine mahsus tertibi yönünden Kur'ân sözlükleri arasında ilk sayılabilecek bir eser olduğu söylenmiştir. Zira onda kelimelerin anlamları ayrı bölümler halinde önce Arapça, ardından Farsça, sonra da Türkçe olarak açıklanmıştır. Murad Buhârî'nin bu eserini kaleme aldığı dönemde Anadolu coğrafyasında bu üç dil yaygın olarak kullanıldığından ve bu eserden daha fazla insanın istifade etmesini sağlamak için kelimelerin anlamlarının bu üç dilde açıklandığı düşünülebilir.

¹¹³ Mehmet Kalaycı, "Bir Hakkın Teslimi: Ebû Azbe'nin er-Ravzatü'l-behiyye'sine Yansıyan İntihal Olgusu", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 29 (2013), 2.

¹¹⁴ bk. Uçak - Birinci, "Bilimsel Etik ve İntihal", 192.

¹¹⁵ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bu makalenin "Telif Tarihi" başlığına bakınız.

Bu makalede *Câmi 'u'l-müfredât* adlı Kur'ân sözlüğünün Türkçe bölümlerinin Mehmed b. Mustafa el-Vanî'nin *Vankulu Lugati* diye bilinen meşhur eserinden birebir aktararak yani intihal yapılarak meydana getirildiği tespit edilmiş, *Câmi 'u'l-müfredât* ile *Vankulu Lugati*'ndaki bazı kelimelerin anlamları karşılaştırılarak bu intihal vakası açık bir şekilde gösterilmeye çalışılmıştır. Bu eserin Türkçe bölümlerinin özgün olmayıp intihal yoluyla meydana getirildiğinin tespit edilmesi, onun Arapça ve Farsça bölümlerinin özgün olup olmadığını ele alıp inceleyecek başka araştırmaların yapılmasını gerekli kılmaktadır.

Bu intihal vakasını ele alıp açıklamaktan maksadımız, Murad Buhârî'yi bugünün bakış açısı ve değer yargısıyla yargılayıp onun değerini düşürmek veya istihfaf etmek değildir. Bilakis asıl gayemiz, kendine has telif yöntemi olduğu söylenen bu Kur'ân sözlüğünün Türkçe bölümlerinin özgün olmadığını açıkça ortaya koymak ve intihale tevessül edenlerin bu yaptıklarının bir gün anlaşılabilirliğini göstermektir. Ayrıca Murad Buhârî gibi büyük bir sâfînin bile bazen hata yapabileceğini, dolayısıyla hiçbir insanın kusur ve eksiklikten uzak olmadığını ortaya koymaktır.

İslâm tarihinin ilk dönemlerden itibaren İslâm ve Kur'ân'la ilgili sayısız eser telif edilmiş olup bunlardan çoğunun özgün olduğu muhakkaktır. Ancak sayıları az da olsa bazı eserlerin tamamının veya belli bölümlerinin başka bir eserden intihal yoluyla meydana getirildiğine de rastlanmaktadır. Bir kimsenin her ne sebeple olursa olsun başka bir eserin tamamını veya belli bölümlerini aynen alarak veya bazı değişiklikler yaparak kendine nispet etmesi, hiçbir şekilde kabul edilemez bir durumdur. Kişinin kendi eserinden bile kaynak göstermeden alıntı yapmasının intihal kabul edildiği günümüzdeki anlayış dikkate alınırsa başka birinin eserinden alıntı yapıldığı halde onun kaynak gösterilmemesi, doğru değildir. Diğer taraftan bilginin daha önce edinilmiş tecrübe ve birikimlere dayanarak geliştiği düşünülürse, bir müellifin yeni bir eser hazırlarken daha önce yazılmış eserlerden istifade etmesi normal karşılanmaktadır. Ancak herhangi bir intihal suçlamasıyla karşılaşmamak için başka eserlerden alıntı yapılırken mutlaka yararlanılan kaynaklar gerektiği biçimde gösterilmelidir. Bilgi paylaşımı ve aktarımının oldukça arttığı günümüzde bu hususa dikkat edilmeli ve etik kurallara uygun davranılmalıdır.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Numan Çakır).

Yazar(lar) / Author(s)

Numan ÇAKIR

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Abay, Muhammed. “Hâherzâde’nin Minhâcü’l-Beyân’ı Çerçevesinde Osmanlı’da Kur’an Söz-lükçülüğü”. *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Mües-seseler ve Fikrî Eserler) - XVIII. Yüzyıl*. ed. Ahmet Hamdi Furat vd. 85-100. İstanbul: Zey-tinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Abay, Muhammet. *Hahezade’nin “Minhacü’l-Beyan” Adlı Kur’ân Sözlüğünün Tahkiki (Dad Harfine Kadar)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *Mu’cemu garîbi’l-Kur’ân*. Beyrût: Dâru İhyâ’i’l-Kütübi’l-‘Arabiyye, 1950.
- Âişe Abdurrahmân bnt. eş-Şâti’. *el-İ’câzü’l-beyânî li’l-Kur’ân ve Mesâ’ilü (Nâfi’) İbni’l-Ezrak*. Kâhire: Dâru’l-Ma’ârif, 3. Basım, ts.
- Aksu, Hüsamettin. “Firişteoğlu, Abdülmecid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/134-135. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Attâr, Ahmed Abdülgafûr. “el-Me’âcim”. *eş-Şihâh: Tâcü’l-luğa ve şihâhu’l-‘Arabiyye*. mlf. İsmâil b. Hammâd el-Cevherî. 1/38-70. Beyrût: Dâru’l-İlm li’l-Melâyin, 2. Basım, 1399/1979.
- Ayvansarayî, Hüseyin. *Hadîkatü’l-cevâmi’*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281/1864.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü’l-‘ârifin*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâ’i’t-Türâsi’l-‘Arabî, ts.
- Bağdatlı İsmâil Paşa. *İzâhu’l-meknûn fi’z-zeyli ‘alâ Keşfi’z-zunûn ‘an esami’l-kütüb ve’l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâ’i’t-Türâsi’l-‘Arabî, ts.
- Baktır, Mustafa. “İbn Melek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Bilgin, Abdülcélil. “Son Dönemlerde Yazılan Kelimâtu’l-Kur’ân Türü Eserler: Yöntem, Amaç, İmkân ve Sınırları”. *Ekev Akademi Dergisi* 46 (Kış 2011), 185-201.
- Birişik, Abdülhamit. “Ulûmü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/132-135. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*. 3 Cilt. Leiden: E. J. Brill, 1938.
- Bulut, Ahmet. *Abd Allah bin Abbas: Hayatı, Çalışmaları ve İntikali ile Garib al-Kur’an’ın Tenkitli Metni*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1976.
- Bulut, Ahmet. “Kur’ân’a Dair Eserler -I-”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1992), 129-154.
- Bulut, Ali. “Kur’an Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler”. *On-dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12-13 (2001), 391-408.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Garîbü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Sicistânî, Muhammed b. Uzeyz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/144-145. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Cevdet Paşa, Ahmed. “Luğat-ı Kur’âniyye Hakkında Lâhika-i Şerife”. *el-Beyân fi âyâti’l-Kur’ân*. mlf. Süleyman Tefkik, 1-15 (576. sayfadan sonra). İstanbul: Maarif Kütüpha-

- neleri, 2. Basım, 1928.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *eş-Şihâh: Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdül-gafûr Attâr. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 4. Basım, 1410/1990.
- Civelek, Yakup. "Mehmed b. Mustafa el-Vânî ve Vankulu Lûgatı". *Ekev Akademi Dergisi* 1/3 (1998), 355-362.
- Çetin, Nuran. "Murâd-ı Buhârî Tekkesi ve Fonksiyonları". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Haziran 2015), 5-36.
- Demir, Murat. *Murad-ı Nakşibendî ve Menâkıbı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens-titüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Durmuş, İsmail. "Sözlük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/398-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Elîf Efendi, Hasîrîzâde. *en-Nûrû'l-furkân fî şerhi luğati'l-Ḳur'ân*. haz. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrı-verdi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Ertekin, Cumhur vd. *Bilimsel Araştırmada Etik ve Sorunları*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2002.
- Furat, A. Subhi. "Vankulu". *MEB İslam Ansiklopedisi*. 13/202-203. İstanbul: Millî Eğitim Bası-mevi, 1986.
- Gibb, H. A. R. "Murâdî". *MEB İslam Ansiklopedisi*. 8/654-655. İstanbul: Millî Eğitim Bası-mevi, 1979.
- Güven, Hülya - Gidener, Serdar. *Bilimsel Düşünce ve Araştırmada Etik*. İzmir: Dokuz Eylül Yayın-ları, 2003.
- Hüseyin Vassâf, Osmânzâde. *Sefîne-i Evliyâ*. haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz. 5 cilt İstanbul: Kitabevi, 3. Basım, 2015.
- İpek, M. Selim. "Kur'ân'a Yönelik Yapılan Lûgat (Sözlük) Çalışmaları". *Ekev Akademi Der-gisi* 53 (Güz 2012), 47-54.
- Kaçalın, Mustafa S. "Vankulu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/513. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kalaycı, Mehmet. "Bir Hakkın Teslimi: Ebû Azbe'nin er-Ravzatü'l-behiyye'sine Yansıyan İntihal Olgusu". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 29 (2013), 1-34.
- Kansu, Emin. "Bilimsel Yanıltma ve Önlenmesi". *Dünya'da ve Türkiye'de Bilim, Etik ve Üniversite*. 71-75. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 1994.
- Kaplan, Hasan. "Divan Edebiyatında İntihal: Alıntı mı Çalıntı mı?". *Akademik Sosyal Araş-tırmalar Dergisi* 40 (Şubat 2017), 39-98.
- Kara, Ömer. "el-Müfredât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/504-505. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kara, Ömer. "Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir İlim Adamı: Râğıb el-İsfahânî". *Ata-türk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2012), 101-146.
- Karabulut, Ali Rıza - Karabulut, Ahmet Turan. *Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslam Kültür Tarihi ile İlgili Eserler Ansiklopedisi*. 6 Cilt. Kayseri: Mektebe Yayınları, ts.
- Karagöz, Mustafa. *Sözlükbilim ve Tefsir -Tehzîbü'l-Lüga-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Kassâs, Abdurrahmân b. Cemîl b. Abdirrahmân. *el-Kısmu'l-'Arabî min kitâbi Câmi'i'l-*

- müfredât*. Mekke: Ümmü'l-kurâ Üniversitesi, Davet ve Usûliddîn Fakültesi, Doktora Tezi, 1420/1999.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*. 15 Cilt. Beyrût: Mektebetü'l-Müsennâ - Dâru İhyâ'î't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Keskioğlu, Osman. *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerîm Bilgileri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Kılıç, Atabey. "Denizlili Mustafa b. Osman Keskin ve Eseri Manzume-i Keskin". *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları* 2/3 (Summer 2007), 340-348.
- Kılıç, Atabey. "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sibyan". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/20 (2006), 65-77.
- Mar'aşlı, Yûsuf Abdurrahmân. "et-Ta'rif bi ilmi garîbi'l-Kur'an". *el-'Umde fi garîbi'l-Kur'an*. mlf. Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî. 13-37. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981.
- Ma'tûk, Ahmed Muhammed. *el-Haşiletü'l-luğaviyye*. Kuveyt: Âlemü'l-Ma'rif, 1417/1996.
- Mehmed Süreyyâ. *Sicill-i Osmânî*. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Mehmed Şukrî, Tabibzâde. *Silsilenâme-i Sûfiyye*. İstanbul: Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Aziz Mahmud Hüdâî, 1098, 1a-41a.
- Muhtar, Cemal. "İslâm'da Sözlük Çalışmaları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1985), 363-370.
- Murâd Buhârî. *Câmi'u'l-müfredât*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 449, 1a-570b.
- Murâd Buhârî. *Câmi'u'l-müfredât*. İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, 107, 1a-571b.
- Murâd Buhârî. *Câmi'u'l-müfredât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 298, 1a-698a.
- Murâd Buhârî. *Câmi'u'l-müfredât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 652, 1a-346.
- Murâd Buhârî. *Câmi'u'l-müfredât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 653, 1a-378b.
- Murâd Buhârî. *Câmi'u'l-müfredât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 311, 1a-571b.
- Murâd Buhârî. *Câmi'u'l-müfredât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal Valide Sultan, 91, 1a-378b.
- Murâd Buhârî. *Mektûbât*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 1780, 26b-121b.
- Murâd Buhârî. *Mektûbât*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 1781, 23b-93b.
- Murâd Buhârî. *Risâle-i Nakşibendiyye*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 2886/2, 1a-90b.
- Murâd Buhârî. *Risâle-i Nakşibendiyye*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin Yazmaları, 883/7, 1a-90b.
- Murâd Buhârî. *Sohbetnâme*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murâd Buhârî, 256, 1b-48b.
- Murâd Buhârî. *Sunûhât ve Takrîrât-ı Şeyh Muhammed Murâd en-Nakşibendî*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin Yazmaları, 883/12,

1b-92b.

- Murâdî, Ebü'l-Fazl Muhammed Halîl b. Alî. *Silkü'd-dürer fî a'yâni'l-ķarni's-sânî 'aşer*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm - Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1408/1988.
- Nüveyhid, Âdil. *Mu'cemü'l-Müfessirîn*. 2 Cilt. y.y.: Müessesetü Nüveyhid es-Sekâfiyye, 3. Basım, 1409/1988.
- Özdil, Hatice. "Başka İsimlerle Karıştırılan Bir Mesnevi Şârihi: Mehmed Murad Nakşibendî". *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/12 (Fall 2013), 1009-1016.
- Sabbâğ, Muhammed b. Lütfî. *Lemeħât fî 'ulûmi'l-Ķur'ân ve itticâhâtü't-tefsîr*. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 3. Basım, 1410/1990.
- Sümertaş, Burhan. "Kavram Çalışmalarına Katkısı Bakımından Kur'ân Sözlükleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (Şubat 2012), 131-168.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Ķur'ân*. 2 Cilt. Dı-maşk: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 1422/2002.
- Şeyhî, Mehmed Efendi. *Veķâyi'u'l-fuzalâ*. ed. Derya Örs. haz. Ramazan Ekinci. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Şimşek, Halil İbrahim. *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Tasavvufunda Müceddidiyye Hareketi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Şimşek, Halil İbrahim. "Nakşibendî-Müceddidiliğin Anadolu'ya Taşınmasında Köprü Bir Şahsiyet Olarak Muhammed Murad el-Buhârî". *Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. Yy. Medeniyet Merkezi Konya I*. ed. Dilaver Gürer - Murat Şimşek. 177-188. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2020.
- Şimşek, Halil İbrahim. "Murad Buhârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/185-187. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Taş, Hatice. *Murâd Buhârî'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Torun, Ahmet Semih. "Eyüp'ün Güzel Bir Köşesi Şeyh Murad-ı Buhârî Tekkesi". *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu XI Tebliğler*. ed. İrfan Çalışan. 64-77. İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, 2012.
- Torun, Ahmet Semih. "Şeyh Muhammed Murad-ı Buhârî Tekkesi Haziresi Üzerine Bir Değerlendirme". *Vakıflar Dergisi* 34 (Aralık 2010), 125-161.
- Uçak, Nazan Özenç - Birinci, Hatice Gülşen. "Bilimsel Etik ve İntihal". *Türk Kütüphaneciliği* 22/2 (2008), 187-204.
- Uğur, Gülbahar. *Türkçenin Tarihî Sözlükleri*. Siirt: Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Ünal, Mehmet - Yılmaz, Aliye. "Muhammed Murâd-ı Buhârî ve 'Risâle-i Nakşibendiyye' Adlı Eseri". *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turk-ish or Turkic* 9/3 (Winter 2014), 1535-1549.
- Vânî, Mehmed b. Mustafa. *Vankulu Lugatı*. 2 Cilt. Kostantiniyye: Dâru't-Tıbbâ'ati'l-Ma'mûre, 1141/1729.
- Yıldız, Fakirullah. *Sohbetnâme-i Muhammed Murâd Buhârî (Metin ve İnceleme)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

- Yücer, Hür Mahmut. “Vâkıa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/470. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-‘Kur’ân*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1422/2001.
- Ziriklî, Hayreddîn. *el-A‘lâm: Kāmûsü terâcim li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ’ min’el-‘Arab ve’l-müsta‘rebîn ve’l-müsteşrikin*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyin, 15. Basım, 2002.